

Київський столичний університет імені Бориса Грінченка

Факультет суспільно-гуманітарних наук

Кафедра філософії та релігієзнавства

Допущено до захисту

Зав. кафедри _____ підпис

« ____ » _____ 2026 р.

УДК _____

Кваліфікаційна магістерська робота

ФІЛОСОФСЬКІ ЗАСАДИ ГЕНЕЗИ ЦИВІЛІЗАЦІЇ: ГЕНЕТИЧНО-СТРУКТУРНИЙ АНАЛІЗ

рівень вищої освіти: другий (магістерський)

галузь знань 03 «Гуманітарні науки»

спеціальність: 033 Філософія

Студент

Швецов Дмитро Євгенійович

2 курс ФІЛм-1-24-2.0д

_____ підпис

Науковий керівник

Микола Миколайович Стадник

доктор філософських наук

професор

_____ підпис

Київ 2026

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ I ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	7
1.1. Генеза цивілізації.....	7
1.2 Індетермінація цивілізаційного поступу.....	17
Висновки до розділу I.....	24
РОЗДІЛ II ШЛЯХИ ГЕНЕЗИ ЦИВІЛІЗАЦІЙНОГО РОЗВИТКУ.....	26
2.1. Цивілізаційний поступ Європейських країн.....	26
2.2. Особливості розвитку країн Східної Азії.....	36
Висновки до розділу II.....	47
РОЗДІЛ III АНАЛІЗ ЦИВІЛІЗАЦІЙНОГО ПРОЦЕСУ ТА ПРІОРИТЕТИ РОЗВИТКУ УКРАЇНИ.....	49
3.1 Трансформаційні процеси в Україні.....	49
3.2 Шляхи вдосконалення системи філософії публічного управління в системі цивілізаційного поступу.....	58
Висновки до розділу III.....	70
ВИСНОВКИ.....	72
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	75

ВСТУП

Актуальність дослідження. Сучасна епоха глобальних трансформацій ставить перед соціогуманітарним знанням питання, що не вкладаються у межі жодної з класичних теоретичних схем. Прискорення технологічних змін, геополітична реконфігурація і поглиблення структурної нерівності між суспільствами актуалізують необхідність переосмислення самих механізмів цивілізаційного поступу. Особливої гостроти ця проблема набуває в контексті досвіду суспільств, що опинилися на периферії глобальної системи поділу праці не внаслідок природних обмежень, а внаслідок конкретних інституційних і структурних деформацій, що підлягають теоретичній діагностиці й практичному виправленню.

Стан наукової розробки проблеми цивілізаційного розвитку відзначається концептуальним різноманіттям і водночас теоретичною незавершеністю. Лінійно-еволюціоністська парадигма, що тривалий час задавала горизонт дискусії, продемонструвала обмеженість у поясненні не-західних і постколоніальних траєкторій. Циклічні концепції Шпенглера[63] і Тойнбі[65] запропонували альтернативний образ цивілізаційної динаміки, однак зіткнулися з проблемою методологічної верифікації. Формаційна теорія марксизму і її сучасні похідні, від світ-системного аналізу до неінституціоналізму, суттєво поглибили розуміння матеріально-структурних підвалин цивілізаційного поступу, але залишили недостатньо опрацьованим культурно-ціннісний вимір. У вітчизняній науці ця проблематика розроблялася передусім у контексті осмислення постсоціалістичних трансформацій і пошуку моделі розвитку, адекватної умовам, що склалися в Україні після здобуття незалежності. Теоретичне підґрунтя для осмислення геополітичного та соціокультурного самовизначення держави заклали дослідження Пирожков С. І.[17]. Водночас історичний контекст та цивілізаційні виміри українського поступу предметно аналізували у своїх роботах Калакура Я. С., Рафальський О. О.[9]. Дотичні до теми проводили Александрова О. С.[2,3], Горбань О. В.[3], Пасько Я. І.[16].

Недостатня теоретична опрацьованість інтегративної моделі, що поєднувала б формаційний, інституційний і культурно-антропологічний виміри цивілізаційної динаміки із аналізом конкретної траєкторії трансформаційних суспільств на прикладі України, і визначає актуальність пропонованого дослідження. Водночас, практична значимість теми зумовлена потребою у теоретично обґрунтованій стратегії повоєнного відновлення і структурної трансформації України, яка не обмежується технічною оптимізацією наявних інститутів, а передбачає системний переосмислення розподілу функцій між державою, ринком і суспільством у процесі реіндустріалізації.

Об'єкт дослідження – цивілізаційний розвиток як процес структурної трансформації соціального процесу.

Предмет дослідження – теоретичні концепції та інституційні механізми цивілізаційного поступу.

Мета дослідження – Метою магістерської роботи є аналіз шляхів генези та сучасного стану цивілізаційного розвитку.

Завдання дослідження:

1. Здійснити теоретичне обґрунтування концептуальної еволюції циклічної та множинної парадигм розвитку суспільства і встановити евристичні можливості та межі кожної з них.
2. Виокремити теоретичні основи формаційного і світ-системного підходів як засобів пояснення механізмів індетермінації цивілізаційного поступу й окреслити їхній інтегративний потенціал.
3. Розкрити трансформаційні процеси в Україні, визначивши інституційні механізми деіндустріалізації, аграрної залежності та деградації людського капіталу як взаємопов'язаних проявів структурної переваги рентної мотивації над виробничою.
4. Визначити шляхи вдосконалення системи філософії публічного управління України на основі концепцій «держави-підприємця»,

технологічних «вікон можливостей» та триєдиної інституційної моделі реіндустріалізації.

У ході виконання поставлених завдань використано наступні **методи дослідження**: Порівняльно-історичний метод використовувався при аналізі різних траєкторій цивілізаційного поступу для виявлення спільних закономірностей і структурних відмінностей між європейською, азійською і пострадянською моделями розвитку. Структурно-функціональний метод застосовувався при вивченні механізмів відтворення інституційних систем для аналізу функціональних зв'язків між формаційними, інституційними і культурними чинниками. Метод порівняльного аналізу концепцій використовувався для систематичного зіставлення лінійних, циклічних і формаційних підходів до розуміння цивілізаційної динаміки. Системний підхід застосовувався наскрізно для інтерпретації трансформаційних патологій в Україні як взаємопов'язаних проявів єдиного інституційного механізму, а не ізольованих явищ. Метод case study використовувався при аналізі конкретних моделей «держав розвитку» Японії і Південної Кореї та кейсів Samsung і Toyota як прикладів конфуціанської корпоративної логіки.

Теоретичне завдання - полягає у розробці інтегративної аналітичної моделі, що розглядає матеріальні, інституційні і культурно-ціннісні чинники цивілізаційного поступу як взаємно конституюючі рівні єдиного аналітичного об'єкта. Отримані результати можуть слугувати теоретичною основою для подальших комплексних досліджень механізмів цивілізаційної трансформації, зокрема в постколоніальному і пострадянському контекстах.

Практичне завдання Матеріали і висновки дослідження можуть бути використані у практиці формування філософії промислової та інституційної політики в Україні в умовах повоєнного відновлення, зокрема при розробці механізмів реіндустріалізації, програм технологічних «пісочниць» та реформуванні системи захисту прав інтелектуальної власності.

Структура роботи. Магістерська робота складається із вступу, трьох розділів, висновків до кожного розділу, загальних висновків, списку використаних джерел (70 найменувань). Основний зміст роботи представлено на 74 сторінках. Загальний обсяг – 82 сторінок.

Ключові слова: «цивілізаційний поступ», «формаційний підхід», «світ-системний аналіз», «реіндустріалізація», «рентна мотивація», «технологічне вікно можливостей».

РОЗДІЛ І ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Генеза цивілізації

Поняття «цивілізація» належить до тих небагатьох категорій суспільствознавства, доля яких в науковому дискурсі виявилася особливо суперечливою. Від визначення вузького кола «освічених» народів до позначення всього людства в його культурно-історичному розвитку. Першу розгорнуту наукову систематизацію стадій розвитку людства, в якій «цивілізація» посіла своє місце як вища сходинка суспільного розвитку, запропонував американський етнолог і антрополог Льюїс Генрі Морган. У «Стародавнє суспільство» він виклав триступеневу схему: дикунство — варварство — цивілізація, надавши кожній із стадій конкретні технологічні маркери, що уможливлювали їх однозначну верифікацію на матеріалі різних народів і регіонів [51. с. 10–11]. Дикунство в інтерпретації Л.Г.Моргана охоплювало найраніший період людської історії, позначений привласнювальним господарством (збиральництвом і полюванням). Перехід до варварства пов'язувався насамперед із винаходом гончарства. Завершальна фаза варварства з освоєнням землеробства і скотарства. Цивілізація починалася з появою писемності, що уможливлювала накопичення й передачу знань, утворення складних державних та правових структур. Ця схема не лише впорядковувала різноманіття відомих Л.Г.Моргану суспільств, а й відповідала загальному духові еволюціонізму, що панував у другій половині ХІХ ст. Всі народи розглядалися як такі, що рухаються по одній траєкторії, різнячись лише темпами просування. Схема Л.Г.Моргана здобула широку популярність, зокрема, завдяки тому, що була засвоєна Ф.Енгельсом у праці «Походження сім'ї, приватної власності і держави»[32], в якій вона набула додаткового теоретичного навантаження в контексті матеріалістичного розуміння історії. Це надало їй статусу методологічного канону в рамках марксистської традиції. Утім, сама по собі ідея стадійного розвитку людства від нижчих форм організації до вищих була спільним здобутком ширшої просвітницької та еволюціоністської традиції.

Ідея цивілізації як вищого щабля єдиного і безперервного прогресу людства є характерним породженням Просвітництва й невіддільна від властивої цій добі віри в розум, науку і моральне вдосконалення. Вольтер, один із засновників просвітницької філософії історії, відкидав провіденціалістське трактування минулого на користь раціонального аналізу людського розвитку, бачачи в ньому поступовий тріумф розуму над неумом і жорстокістю. Його «Досвід про звичаї та дух народів» визначив напрям, у якому рухатиметься лінійна концепція цивілізації. Прогрес мислиться як однозначний, спрямований рух, а Захід, як його авангард і взірець для решти людства [66. с. 377].

Французький історик і державний діяч Франсуа Гізо суттєво конкретизував цю позицію. У «Лекціях з загальної історії цивілізації в Європі» він розгорнув концепцію цивілізації як двоєдиного процесу. З одного боку вдосконалення суспільних інституцій і умов суспільного існування, з іншого розвиток особистості, її розумових і моральних здатностей. Ці два виміри, на думку Ф.Гізо, нероздільні. Прогрес суспільства без відповідного внутрішнього поступу людини є неповним і нестійким [36. с. 19]. Важливо, що в цій концепції цивілізація знову постає в однині, як загальнолюдський феномен, вершиною якого виступає тогочасна європейська, передусім французька, культура.

Лінійна модель, при всій різниці між її конкретними версіями, мала низку спільних рис. По-перше, вона передбачала єдину спрямованість і незворотність прогресу. Всі народи рано чи пізно мають пройти ті самі стадії, якими вже пройшли народи «передові». По-друге, вона неодмінно встановлювала ціннісну ієрархію. Одні суспільства вважалися «цивілізованішими», ніж інші, а «нецивілізовані» народи потребували, відповідно, опіки або виховання з боку тих, хто вже досяг вищого щабля. По-третє, ця концепція мала виразну євроцентристську основу. Саме Захід, передусім Західна Європа, слугував точкою відліку й еталоном розвитку для решти людства. Від так подібні конструкції не лише відображали самосвідомість епохи, а й активно формували

її, слугуючи ідеологічним обґрунтуванням колоніальної практики «цивілізаторської місії» [58. с. 7–8].

Утім, уже в другій половині ХІХ ст. почали накопичуватися підстави для перегляду лінійної концепції. Розширення географії наукових досліджень, зростання корпусу джерел з історії незахідних суспільств, перші кроки порівняльного вивчення культур виявляли таке розмаїття шляхів суспільного розвитку, яке лінійна схема могла досягнути лише ціною значного спрощення або ігнорування небажаних фактів. Виклики, що постали перед наукою, вели до поступового переходу від розуміння цивілізації в однині до її осмислення в множині. Як сукупності самостійних і рівноцінних культурно-історичних утворень. Представники циклічного підходу відкинули саму ідею єдиного й спрямованого прогресу людства як наукову фікцію, що видає за загальнолюдську закономірність досвід лише однієї культури. Замість лінійної схеми вони запропонували образ всесвітньої історії як сукупності самостійних культурно-історичних утворень, кожне з яких проходить власний, замкнений у собі, життєвий цикл, аналогічний біологічному циклу живого організму. Ця дослідницька стратегія набула найбільш повного й систематичного втілення в працях Освальда Шпенглера й Арнольда Тойнбі, хоча між підходами цих двох мислителів існують суттєві, подекуди принципові, розходження.

Освальд Шпенглер у своїй праці «Присмерок Заходу» розробив концепцію, в якій поняття «культура» і «цивілізація» набули принципово різного, навіть протилежного, значення порівняно з усталеним уживанням. Культура в його розумінні це жива, творча стадія існування певного культурно-історичного організму, коли душа цього організму ще не вичерпала своїх внутрішніх можливостей і виражає себе у філософії, мистецтві, релігії, державному житті. Цивілізація ж постає як завершальна, «застигла» стадія, коли та сама душа повністю здійснила себе назовні, творчий порив вичерпано, а на зміну органічним живим формам приходять механічні, технічні, бездушні структури

[63. с. 31–32]. Для Шпенглера неминучий занепад Заходу є не катастрофою, що могла б бути відвернена, а органічною необхідністю. Закономірним завершенням тисячолітнього життєвого циклу фаустівської культури подібно до того, як неминучою є смерть будь-якого живого організму після досягнення ним зрілості. Захід своєю цивілізаційну стадію вже переживає у вигляді панування технократії, мегаполісів і масової культури, що прийшли на зміну соборам, філософським системам і державницьким ідеалам [63. с. 425–426].

Арнольд Тойнбі погоджувався зі Шпенглером у відправній ідеї про те, що саме локальні цивілізації, а не людство в цілому й не окремі національні держави є природним і методологічно виправданим «полем» для історичних досліджень. Однак англійський учений категорично відкидав те, що він сам називав «апріорним» і «догматичним» методом свого попередника. Механічне перенесення біологічних закономірностей на суспільно-історичний матеріал і детермінізм у трактуванні долі цивілізацій [65. с. 249–250]. На противагу Тойнбі наполягав на тому, що загибель цивілізації не є наперед визначеною і неминучою. Вона настає не як природне «старіння», а внаслідок цілком конкретних і умовних причин. Передусім через внутрішній моральний надлом творчої меншини, яка втрачає здатність давати адекватні відгуки на нові виклики. Там, де Шпенглер бачив невблаганну біологічну долю, Тойнбі знаходив людський вибір і відповідальність [65. с. 81]. Центральним механізмом тойнбіанської теорії є формула «виклик — відповідь». Цивілізація виникає й розвивається тоді, коли людська спільнота стикається із загрозливим зовнішнім або внутрішнім викликом (природним, демографічним чи соціальним)[65] і знаходить на нього творчу відповідь. Це веде до перебудови суспільного організму на вищих засадах. Носієм цієї творчої відповіді виступає не все суспільство, а його творча еліта, яку нетворча більшість наслідує через механізм мімезису [65]. Розвиток цивілізації триває доти, доки творча меншина зберігає здатність продукувати відповіді на нові виклики. Занепад починається, коли ця здатність вичерпується, а мімезис

більшості замінюється відчуженням і соціальним розколом. Тойнбі намагався поєднати ідею закономірності в розвитку цивілізацій із визнанням ролі творчої свободи і непередбачуваності в конкретних історичних ситуаціях. Проте при всій концептуальній привабливості обидва підходи наражалися на серйозні методологічні заперечення з боку професійних істориків та соціологів. Одним із найгостріших і найбільш обґрунтованих закидів у бік циклічного підходу загалом є звинувачення в суб'єктивності при визначенні кордонів тієї чи тієї цивілізації. Адже ні Шпенглер, ні Тойнбі не запропонували верифікованих критеріїв, що дозволяли б однозначно встановити, де закінчується одна цивілізація і починається інша, яке суспільство є «афілійованим» продовженням попередньої цивілізації, а яке вже новим самостійним утворенням. Розмитість цих меж прямо відбивалась і на нестабільності самих класифікацій. Якщо Шпенглер виокремлював вісім великих культур, то за Тойнбі в різних версіях свого дослідження коливався між двадцятьма одним і тридцятьма одним цивілізаційним утворенням, нерідко переносючи ту чи ту спільноту з однієї категорії до іншої.

Питирим Сорокін запропонував власну версію циклічного підходу, що суттєво відрізнялася від шпенглерівської та тойнбіанської як за одиницею аналізу, так і за характером виявлених закономірностей. У чотиритомній праці «Соціальна і культурна динаміка» він виклав концепцію «культурних суперсистем», що являють собою найбільші інтегровані єдності ціннісних і смислових орієнтацій, які пронизують усі сфери суспільного життя (мистецтво, науку, право, філософію, релігію, господарство). На відміну від Шпенглера й Тойнбі, Сорокін не будував свої суперсистеми як просторово й географічно окреслені утворення, зіставні з конкретними народами чи регіонами. Вони є вимірами, або типами, культурної ментальності, що можуть домінувати в різних суспільствах у різні епохи [62]. Центральним критерієм розрізнення суперсистем у Сорокіна є характер переважаючого способу досягнення дійсності й пов'язана з

ним система цінностей. Ідеаціональна суперсистема ґрунтується на переконанні, що справжня реальність є надчуттєвою і духовною, а вищою цінністю виступає Бог або Абсолют. Її характерним виявом є середньовічна європейська культура з домінуванням релігійного світогляду й відповідним мистецтвом, правом і наукою. Чуттєва суперсистема, навпаки, визнає єдиною реальністю те, що сприймається органами чуття, підпорядковує всі цінності земному й матеріальному задоволенню, розвиває емпіричні науки й натуралістичне мистецтво. Її розквіт Сорокін пов'язував із добою пізнього Ренесансу та Нового часу в Західній Європі. Ідеалістична суперсистема є синтетичною і рівноважною. Вона поєднує надчуттєве й чуттєве начала, духовні й матеріальні цінності, і відповідає порівняно нетривалим перехідним епохам, що об'єднують найкращі риси обох протилежних типів [62]. Принципово важливим у концепції Сорокіна є те, що зміна суперсистем відбувається не за біологічною аналогією народження й смерті організму, а за логікою внутрішнього вичерпання певного культурного принципу. Кожна суперсистема, досягнувши апогею, починає руйнувати власні підвалини надмірним розвитком своїх крайніх тенденцій, і тоді маятник суспільних цінностей відхиляється в протилежний бік [62]. Саме цю циклічну зміну домінуючих ціннісних орієнтацій Сорокін і вважав найглибшою закономірністю культурно-історичного розвитку, виявленою ним на підставі масштабного емпіричного дослідження тисяч пам'яток мистецтва, права, науки й філософії різних епох.

Паралельно з розвитком циклічних теорій у першій половині ХХ ст. формувалася й інша дослідницька традиція, представники якої зосереджувалися не стільки на динаміці й долі цивілізацій, скільки на з'ясуванні їхньої внутрішньої природи та смислових засад. Серед найвпливовіших постатей цього напрямку особливе місце посідають американський антрополог Альфред Кребер і німецький соціолог і філософ Макс Вебер. Кожен із них по-своєму наблизився до розуміння культури як автономної сфери людського буття, що не зводиться

ані до технічних досягнень, ані до організаційних форм суспільства. Кребер, один із засновників американської культурної антропології, розробляв концепцію «культурних конфігурацій». Унікальних стилістичних патернів, що пронизують усі прояви культурної творчості певної спільноти (мистецтво, науку, мову, господарські практики) [29]. На відміну від Шпенглера, у якого прасимвол культури є метафізичною сутністю, осяжною лише художньою інтуїцією, кребіанська «конфігурація» мислилась як предмет порівняльного наукового вивчення. Виявлення якого вимагає копіткої аналітичної роботи з конкретним матеріалом. Він підкреслював, що культурний процес є відносно автономним і не може бути зведений до біологічних чи психологічних закономірностей. Культура існує на власному рівні реальності і підкоряється власним законам розвитку й занепаду [40].

Принципово інший вимір тієї ж проблеми розкривав Макс Вебер, у його теоретичній системі розмежування культури й цивілізації набуло особливого концептуального навантаження. Вебер не ставив перед собою завдання скласти морфологію цивілізацій у шпенглерівському чи тойнбіанському сенсі. Його інтерес полягав у розумінні того, яким чином різні системи ціннісних орієнтацій (релігійних, правових, господарських) визначають характер суспільної дії і, зрештою, напрямок загального розвитку суспільства. Культура в його концепції виступає насамперед як сфера цінностей і смислів, що надають значущості людській діяльності й конституюють особливий «дух» тієї чи тієї спільноти [4]. Цивілізація ж пов'язана у Вебера з розгортанням формальної раціональності. З поступовим підпорядкуванням усіх сфер суспільного життя принципам техніко-інструментальної ефективності, розрахунку й контролю. Саме цей процес Вебер описував у своїй концепції «розчаклування світу». Витіснення магічних і релігійних смислів розрахунковою раціональністю бюрократії, права і капіталістичного господарства [4]. Веберівське розмежування є принциповим. Культура як сфера цінностей і цивілізація як сфера техніко-інструментального

понад усім принципово не збігаються і можуть перебувати між собою в напрузі й суперечності. Раціоналізація, що лежить в основі сучасної цивілізації, аж ніяк не гарантує збагачення ціннісного змісту культури, а навпаки, вона може призводити до «втрати смислу» і духовного спустошення. Що він вважав однією з найгостріших проблем сучасності [4].

Після завершення Холодної війни і розпаду радянського блоку питання про характер і перспективи розвитку цивілізацій повернулося до центру наукових і публічних дискусій із новою гостротою. Геополітична трансформація, що відбувалась на очах у дослідників, вимагала теоретичного осмислення. Чи означає перемога Заходу в протистоянні з комунізмом кінцеву перемогу певної універсальної моделі суспільного розвитку, чи навпаки вивільнення прихованих досі культурних і цивілізаційних розбіжностей. Навколо цього питання зіткнулися дві концепції, що здобули широкий резонанс далеко за межами академічних кіл. Френсіс Фукуяма у своїй праці «Кінець історії та остання людина» запропонував відповідь, яка по суті являла собою повернення до лінійної просвітницької традиції. На його думку, крах комунізму засвідчив вичерпання великих ідеологічних альтернатив ліберальній демократії. Жодна зі змагальних систем не змогла запропонувати конкурентоспроможної відповіді на фундаментальне прагнення людини до свободи й визнання. Відтак ліберальна демократія виступає не просто одним із варіантів суспільного устрою, а фінальною формою суспільної організації, до якої людство в цілому з різною швидкістю і через різні перешкоди неминуче прямує [35]. «Кінець історії» в інтерпретації Фукуями це не зупинка подій чи зникнення конфліктів, а завершення ідеологічної еволюції людства і затвердження певного незаперечного нормативного горизонту. Критикуючи підхід Гантінгтона, Фукуяма наполягав на тому, що процес модернізації (промислової, технологічної, економічної) є в довгостроковій перспективі потужнішою силою, ніж цивілізаційна специфіка. Там, де розгортається капіталістична

раціоналізація, освіта й технологічний розвиток, там рано чи пізно виникають і відповідні соціальні та політичні передумови для ліберально-демократичних інституцій [35]. Культурні розбіжності між цивілізаціями в цьому контексті є не більш ніж тимчасовими бар'єрами на шляху конвергентного руху до спільної моделі, а не непоборними структурними відмінностями. По суті, Фукуяма оновленою мовою відтворював оптимістичну тезу Просвітництва про єдність людського розвитку з різницею, що місце «розуму» й «цивілізованості» в ній тепер посіла «ліберальна демократія».

Семюель Гантінгтон працю «Зіткнення цивілізацій та переустрій світового порядку» свідомо писав як відповідь Фукуямі. Якщо Фукуяма бачив у фіналі Холодної війни тріумфальне завершення ідеологічної боротьби, то Гантінгтон стверджував, що це завершення лише відкрило простір для значно глибших цивілізаційних розколів [37]. На зміну ідеологічним блокам, приходить архітектура, в якій вісь конфліктів пролягає по лініях релігійно-культурних відмінностей між цивілізаціями (Захід, іслам, православ'я, Китай, Індія, Японія, Латинська Америка). Кожна з цих великих цивілізаційних спільнот є самостійним полюсом світового порядку, що має власну систему цінностей, власну пам'ять і власні претензії. На його думку, переконання Заходу в тому, що ліберально-демократичні цінності мають загальнолюдський характер і можуть бути поширені на весь світ, є не науковою теорією, а ідеологічною претензією. Вона сприймається незахідними суспільствами як нова форма культурного імперіалізму [37]. Саме ця претензія є одним із найважливіших джерел напруженості в сучасному світі. Гантінгтон послідовно розвивав ідею множинності й незводимості цивілізаційних шляхів, спираючись значною мірою на традицію, закладену ще Шпенглером і Тойнбі.

1.2 Індетермінація цивілізаційного поступу

Серед теоретичних концепцій, що претендують на пояснення природи й механізмів виникнення цивілізації, формаційна теорія Карла Маркса посідає особливе місце не лише через масштаб інтелектуального впливу, який вона справила, а й через ту фундаментальну дослідницьку стратегію, яку вона запропонувала для аналізу історичного процесу в цілому. Її вихідна теза «не свідомість людей визначає їхнє буття, а, навпаки, їхнє суспільне буття визначає їхню свідомість» є не просто полемічним афоризмом, а методологічним принципом, що задає специфічну логіку прочитання всього різноманіття культурних, правових, релігійних та політичних явищ [43]. Відповідно до цього принципу, жодна цивілізація не може бути зрозумілою з самої себе через власні ідеї, вірування чи художні форми, а лише крізь призму матеріальних умов, що її породили. Центральним поняттям марксистської теорії стає суспільно-економічна формація. Цілісна структура суспільства, в якій спосіб матеріального виробництва виступає базисом, а право, держава, мораль, релігія та мистецтво, як надбудова, що відображає й легітимізує цей базис. Формація є не просто описовою категорією певного історичного стану суспільства, а аналітичним інструментом, що дозволяє виявити глибинну детермінацію між економічними відносинами й тим, що традиційна думка звикла називати «культурою» або «цивілізацією». Саме це робить формаційний підхід принципово відмінним від культурно-морфологічних теорій Шпенглера чи Тойнбі.

Спосіб виробництва як теоретична конструкція складається з двох взаємопов'язаних, але якісно відмінних елементів (продуктивних сил та виробничих відносин). Перші охоплюють людину як головний елемент виробничого процесу разом із сукупністю засобів праці (знаряддями, технологіями, накопиченими знаннями та виробничим досвідом). Людина при цьому виступає не просто носієм робочої сили, а суб'єктом, що активно перетворює природу. Саме в цьому перетворенні вона водночас змінює й власну

природу, й соціальні форми свого існування. Цей аспект теорії Маркса важливий для розуміння механізму генези цивілізації. Технологічний стрибок у вигляді освоєння нового знаряддя, нового джерела енергії чи нового способу обробки землі не залишається подією суто технічного порядку. Він неминуче перебудовує соціальну структуру, оскільки змінює саму основу, на якій будується розподіл праці, привласнення надлишкового продукту та організація колективного існування. Виробничі відносини, що утворюють другий елемент способу виробництва, являють собою сукупність відносин власності, розподілу та споживання, в які люди вступають незалежно від своєї волі та свідомості в процесі матеріального виробництва. Власність на засоби виробництва (земля, фабрика, людське тіло іншого) є тим вузловим моментом, навколо якого кристалізується вся решта соціальної ієрархії. Проте продуктивні сили не залишаються сталими. Вони розвиваються, й на певному етапі цього розвитку виникає гостра суперечність між новими, вищими за своїм рівнем продуктивними силами та усталеними, відносно застиглими виробничими відносинами. Ці останні з форм розвитку продуктивних сил перетворюються на їхні пута. Саме це протиріччя Маркс розглядав як глибинну причину соціальної революції, коли матеріальні продуктивні сили суспільства приходять у суперечність із наявними виробничими відносинами [43]. Соціальний конфлікт, що проривається на поверхні у формі класових зіткнень, релігійних воєн чи політичних переворотів, виявляється, таким чином, лише видимою формою глибинного структурного напруження між базисними елементами способу виробництва. Описана теоретична схема набуває конкретного змісту в концепції послідовної зміни суспільно-економічних формацій, яка й становить власне «формаційну» логіку всесвітньої історії. Маркс виокремлює кілька якісно відмінних шаблів цього сходження (первісну спільність, рабовласницький, феодальний та капіталістичний лад), що закономірно змінюють один одного відповідно до розвитку продуктивних сил. Первісна громада заснована на колективній власності й відсутності систематичного надлишкового продукту. В

ній панує природна рівність, породжена не ідеальними принципами, а матеріальною неможливістю привласнення. Коли ж виникає рало й розвивається землеробство з'являється постійний надлишок, а відтак і можливість утримувати людину примусовою силою. Приватна власність і рабство це не моральний занепад, а структурний наслідок певного рівня продуктивності праці. Феодалізм, у свою чергу, базується на земельній ренті як основній формі відчуження надлишкового продукту. Залежний селянин вже не є власністю пана, проте прикріплений до землі й змушений відробляти панщину або сплачувати оброк. Поява ж парового двигуна та фабричного виробництва безповоротно підриває цей уклад тому, що нова технологічна реальність потребує мобільної найманої праці, концентрації капіталу й вільного ринку. Капіталізм і є тією суспільною формою, яку органічно породжує парова машина. Цю детерміністичну логіку можна показати через зіставлення. Кам'яна сокира відповідає первісній рівності, оскільки при такому рівні продуктивності праці надлишку майже немає й ділити, по суті, нічого. Плуг і рало уможлиблюють появу приватної власності та рабства, бо вперше роблять економічно вигідним утримання чужої праці. Паровий двигун породжує капіталізм, оскільки вимагає нових форм організації виробництва, незумовлених ні особистою залежністю, ні земельною прив'язаністю. Знаряддя праці тут виступають не технічними деталями, а символами цілих цивілізаційних епох. За кожною з яких стоїть специфічний спосіб відносин між людьми, специфічна форма влади та специфічна модель культури.

Саме в цьому пункті формаційна теорія виявляє як свою найбільшу силу, так і свою принципову вразливість. Сила полягає в тому, що вона дає суворо верифіковану, внутрішньо послідовну модель генези цивілізаційних структур, яка не потребує апеляції ні до провіденціалізму, ні до «душі культури», ні до незбагненої геніальності окремих народів. Вразливість же в тому, що, зводячи культуру й цивілізацію до надбудовних явищ, Маркс неминуче недооцінює їхню власну каузальну вагу в історії. Релігія, право та мистецтво виступають у нього переважно як дзеркала економічних відносин, тоді як питання про їхній

зворотний вплив на матеріальний базис отримує лише часткову відповідь. Ця методологічна прогалина, власне, і стала головним аргументом критиків формаційного підходу від Вебера, який у «Протестантській етиці та дусі капіталізму» показав, що релігійна ідея може бути самостійним чинником генези нового економічного устрою, до Шпенглера, котрий убачав у марксистській систематиці лише ще одну «прикриту» форму того ж таки механістичного позитивізму, нездатного досягнути живу органіку культури.

Формаційна теорія Маркса, попри всю свою аналітичну потужність, мала одну суттєву структурну обмеженість. Вона розглядала суспільно-економічні трансформації переважно в межах окремого суспільства, національної держави або принаймні чітко окресленої соціальної одиниці. Капіталізм, феодалізм, рабовласництво поставали в цій схемі як послідовні стадії, через які те чи інше суспільство має пройти в силу внутрішньої логіки розвитку своїх продуктивних сил. Проте вже наприкінці XIX і початку XX ст. стало очевидним, що реальна економічна історія людства не вкладається в цю лінійну послідовність. Одні суспільства стрімко індустріалізувалися, інші за тих самих умов залишалися аграрними й залежними, причому ця залежність, відтворювалася не всупереч розвитку капіталізму, а саме завдяки йому. Пояснити цей парадокс у рамках класичної формаційної схеми виявилось надзвичайно важко. Саме ця теоретична прогалина й зумовила появу того напрямку, який отримав назву світосистемного аналізу. Засновником і найвпливовішим представником цього напрямку став американський соціолог Іммануїл Валлерстайн, чия праця «Сучасна світ-система» заклала теоретичні підвалини нового підходу до аналізу цивілізаційної генези [67]. Вихідний методологічний крок Валлерстайна полягав у рішучій відмові від окремого суспільства чи держави як базової одиниці аналізу. Їхнє місце зайняла світ-система. Цілісна соціальна система, що має власні межі, структури, групи-члени, правила легітимації та когерентність. Саме на цьому рівні, а не на рівні окремої нації чи класу, і відтворюються, на його думку, механізми накопичення капіталу та відносини панування. Відповідно,

аналізувати «розвиток» або «відсталість» тієї чи іншої країни поза її місцем у глобальній ієрархії це, за Валлерстайном, методологічна помилка, що неминуче веде до хибних висновків.

Структурною основою капіталістичної світ-системи є поділ на три зони: центр, периферію та напівпериферію. Центр це економічно розвинені суспільства, які спеціалізуються на високотехнологічному виробництві з використанням вільної найманої праці та утримують у своїх руках більшу частину доданої вартості, що виробляється в системі загалом. Периферія, навпаки, постачає сировину й дешеву робочу силу, тоді як результати праці систематично відчужуються на користь центру через нееквівалентний обмін. Напівпериферія займає проміжне становище. Вона одночасно виступає об'єктом експлуатації з боку центру і суб'єктом експлуатації стосовно периферії, виконуючи при цьому важливу стабілізуючу функцію для системи в цілому, оскільки пом'якшує її внутрішню поляризацію. Принципово важлива теза Валлерстайна полягає в тому, що «розвиток» і «відсталість» це не самостійні та паралельні процеси, а дві сторони одного й того самого явища. Прискорений розвиток Заходу став можливим не попри, а саме завдяки систематичному відчуженню ресурсів периферії. Цивілізаційна велич Заходу, таким чином, є зворотнім боком цивілізаційного гальмування решти світу.

Близькі за духом ідею, розвивав А.Г.Франк автор концепції «розвитку нерозвиненості», що стала одним із теоретичних джерел світосистемного аналізу ще до появи валлерстайнівської тріади [34]. Якщо Маркс розглядав колоніалізм переважно як болісний, але необхідний транзитний етап на шляху периферійних суспільств до капіталізму, то Франк доводив протилежне. Інтеграція в глобальну капіталістичну систему структурно унеможлиблює самостійний розвиток периферії, консервуючи її залежність і відтворюючи нерівність на новому рівні. С.Сандерсон, у свою чергу, спробував поєднати світсистемну перспективу з еволюційною соціологією, наголошуючи на тому, що нерівний обмін між зонами світ-системи є не випадковою деформацією, а органічним виразом загальної

логіки розвитку глобального капіталізму [59]. У сукупності ці три дослідники сформувавши теоретичне ядро напряду, що радикально переосмислив саму постановку питання про генезу цивілізації. Остання більше не може розглядатися як внутрішнє досягнення окремого народу чи суспільства, а завжди є продуктом певної позиції в глобальній системі відносин. Проте світосистемний аналіз, попри свою переконливість у поясненні механізмів економічної нерівності, породив нову теоретичну проблему, навколо якої розгорнулася одна дискусія у сучасній цивілізаційній теорії. Якщо людство справді пов'язане єдиною світ-системою, заснованою на не еквівалентному обміні та глобальному поділі праці, то чи не означає це, що всі відомі нам «цивілізації» насправді є лише регіональними варіантами однієї великої цивілізаційної системи? І якщо так, то яку пояснювальну цінність зберігає поняття «локальної цивілізації» як самодостатньої одиниці аналізу?

М.Мелко одним із перших поставив під сумнів поширене уявлення про цивілізації як чітко відмежовані та внутрішньо гомогенні утворення, вказуючи на те, що самі критерії їхньої ідентифікації залишаються дискусійними, а межі між ними значно менш чіткими, ніж прийнято вважати [48]. Але найрадикальнішу переоцінку цивілізаційного підходу здійснив В.Макнейл у своїй праці «Піднесення Заходу», де він описав, як торговельні мережі, міграції, технологічні запозичення та культурні взаємовпливи з найдавніших часів пов'язували між собою суспільства, котрі зазвичай розглядаються як окремі й ізольовані цивілізаційні одиниці [46]. У пізніших роботах Макнейл розвинув концепцію «плексусів» вузлів взаємодії, довкола яких концентрувалися технологічні, господарські та культурні інновації і звідки вони поширювалися на периферію. З цієї точки зору, всесвітня історія постає не як паралельна еволюція кількох ізольованих організмів у дусі О.Шпенглера, а як щільна мережа взаємодій, де запозичення й дифузія грають не меншу роль, ніж органічний внутрішній розвиток.

К.Чейз-Данн спробував синтезувати ці спостереження з інструментарієм світосистемного аналізу, обґрунтовуючи існування світ-систем задовго до капіталістичної сучасності [29]. На його думку, торговельні та політичні мережі, що пов'язували давні суспільства, вже утворювали структури, аналогічні валлерстайнівській тріаді центр–напівпериферія–периферія, хоча й значно менш розвинені. Це означає, що взаємозалежність між цивілізаціями є не продуктом модерної доби, а константою рисою людської історії, яка лише набувала різних масштабів і інтенсивності на різних її етапах. Ця дискусія не отримала остаточного розв'язання й досі залишається відкритою. Однак уже сам факт її виникнення свідчить про те, що світосистемний аналіз створив у цивілізаційній теорії нову методологічну лінзу. Він повернув у поле зору дослідників глобальний вимір цивілізаційної генези, а не де кожна культура розглядається як самодостатній і самопояснюваний феномен.

Висновки до розділу I

Проведений у розділі аналіз концептуальної еволюції поняття «цивілізація» дозволяє встановити, що в науковому дискурсі відбувся принциповий методологічний зсув від лінійно-еволюціоністської парадигми, в якій цивілізація постає як єдина висхідна траєкторія з Заходом в авангарді, до парадигми множинності, що розглядає цивілізаційні утворення як рівноцінні, структурно відмінні й самодостатні одиниці аналізу. Цей зсув, закладений циклічними концепціями Шпенглера і Тойнбі та розвинутий у культурно-антропологічних підходах Кребера і Вебера. Разом із тим встановлено, що циклічний підхід, при всій евристичній цінності, не позбавлений системної слабкості. Відсутності верифікованих критеріїв ідентифікації меж між цивілізаційними утвореннями, що породжує довільність класифікацій і унеможливорює однозначне операціоналізування самого об'єкта дослідження.

Формаційна теорія Маркса, являє собою принципово відмінну дослідницьку стратегію. Замість культурно-морфологічного опису вона пропонує каузально-структурне пояснення генези цивілізаційних форм через логіку розвитку продуктивних сил і суперечність між ними та виробничими відносинами. Її методологічна сила це внутрішня послідовність і верифікованість; її системна вразливість це тенденція до редукування культурного виміру до надбудовного відображення матеріального базису.

Світосистемний аналіз Валлерстайна, розвинутий у концепціях Франка і Сандерсона, здійснив радикальне методологічне переоснащення цивілізаційної теорії, замінивши окреме суспільство як одиницю аналізу глобальною системою нерівного обміну між центром, напівпериферією і периферією. Принциповим теоретичним здобутком цього підходу є демонстрація того, що «розвиток» і «відсталість» є не паралельними, а взаємно конституюючими процесами в межах єдиної структури

Узагальнення результатів розділу дозволяє сформулювати ключовий методологічний висновок: жодна з розглянутих теоретичних традицій не є

самодостатньою для повного пояснення механізмів цивілізаційної генези. Кожна з них висвітлює один вимір багатовимірного процесу, залишаючи в тіні інші. Це обумовлює необхідність інтегративної аналітичної стратегії, яка розглядає матеріальні, інституційні, культурно-ціннісні й глобально-системні чинники не як конкуруючі, а як взаємно конституюючі рівні одного аналітичного об'єкта.

РОЗДІЛ II ШЛЯХИ ГЕНЕЗИ ЦИВІЛІЗАЦІЙНОГО РОЗВИТКУ

2.1. Цивілізаційний поступ Європейських країн

Питання про те, яким чином із внутрішніх суперечностей феодального ладу поступово визрівала якісно інша соціально-економічна система, належить до найскладніших і найдискусійніших в європейській історіографії. Жодне однолінійне пояснення, ні суто економічне, ні суто інституційне, не спроможне охопити всього різноманіття конкретних траєкторій, якими різні регіони Європи рухалися від середньовічної станової організації до ранньо капіталістичних форм господарювання. Тим не менш, певна спільна логіка цього руху піддається теоретичній реконструкції. Феодальна формація утримувалася передусім позаекономічним примусом. Прикріпленням селянина до землі, системою залежностей і привілеїв, що визначала не лише умови праці, а й весь спосіб соціального існування. Проте розвиток міської торгівлі та товарно-грошових відносин, що набрав силу в Західній Європі з XI–XII ст., поступово підточував саму основу цієї системи. Ринок вбудовувався у феодальні інституції, спершу зовні підкорюючись їхній логіці, але внутрішньо перетворюючи її. Там, де натуральний оброк замінювався грошовим, де земля ставала об'єктом купівлі-продажу, де купецький капітал проникав у виробництво через систему розосередженої мануфактури, там феодальні зв'язки, хоча й зберігаючи юридичну оболонку, фактично вже втрачали свій субстанційний зміст. Іммануїл Валлерстайн у своєму світ-системному аналізі доводив, що капіталізм не визрів у межах окремих суспільств, а постав як єдина «європейська світ-економіка». Нова надтериторіальна система поділу праці, що охопила Західну Європу в XVI ст. [67]. У цій системі різні регіони з самого початку займали нерівноцінне місце: «ядро» (Англія, Нідерланди, Франція) спеціалізувалося на капіталоемних і технологічно складних виробництвах, «периферія» (Східна Європа, Іберійська Америка) на постачанні сировини й сільськогосподарської продукції за умов більш жорстких форм примусової праці. Ця структурна нерівність не була

випадковим побічним ефектом, а умовою самого функціонування капіталістичної системи [67]. Водночас слід зауважити, що валлерстайнівська дихотомія «ядро–периферія», попри свою аналітичну продуктивність, грішить надмірним структурним детермінізмом. Вона ризикує перетворити «периферійність» на квазіприродну долю певних регіонів, позбавляючи аналіз чутливості до конкретних агентських і політичних чинників, що в різних історичних епізодах дозволяли окремим суспільствам змінювати свою системну позицію. Пояснення того, чому «промислова революція» відбулася саме в Англії, а не рівномірно по всій Європі за думною автора лежала в системній логіці розподілу функцій між «ядром» і «периферією». Вона визначала, де концентруватиметься передова технологія і де акумулюватиметься капітал, достатній для радикальної трансформації виробництва.

Питання про інституційний механізм цього переходу розробляв Перрі Андерсон. Досліджуючи «генезу абсолютистської держави» він показував, що абсолютна монархія, яку зазвичай уявляють суто «феодальним» інститутом, насправді виконувала функцію своєрідного перехідного механізму. Вона виникла внаслідок реорганізації феодального панування в умовах, коли традиційна система позаекономічного примусу почала руйнуватися під тиском товарних відносин і звільнення кріпаків. Держава централізовано перебрала на себе ті гарантії класової влади феодалів, що більше не могли забезпечуватися виключно місцевими сеньйоральними механізмами [23]. Звідси принципово важливий висновок: капіталізм народжувався не всупереч державі і не поза нею, а значною мірою завдяки тій специфічній інституційній реорганізації влади, яку уможливив абсолютизм, розчищаючи правовий і адміністративний простір для ринкових відносин. Трансформація феодальної формації поставала як взаємодія щонайменше трьох процесів: структурного розкладу системи позаекономічного примусу під дією товарно-грошових відносин; формування нової системи надтериторіального поділу праці зі своєю ієрархією «ядро – периферія»; та інституційної перебудови державності, що створювала правові умови для

утвердження власності нового типу. Жоден із цих процесів не міг би самостійно, без взаємодії з двома іншими, породити стійкий капіталістичний лад.

Якщо генеза капіталістичних відносин тривала впродовж кількох століть і в різних регіонах Європи мала вельми різне темпоритмове і структурне вираження, то промислова революція кінця XVIII – першої половини XIX ст. ознаменувала якісно новий рубіж. Перехід від капіталізму торгового і мануфактурного до капіталізму індустріального, заснованого на машинному виробництві. Цей перехід не просто змінив технологічний базис господарства, а докорінно перетворив саму соціальну тканину суспільства, породивши нові класи, нові форми міського простору, нову культуру праці і нову антропологію повсякдення. Мануфактура, що панувала в передіндустріальний період, уже містила в собі характерні риси капіталістичної організації (концентрацію робочої сили, поділ праці, відокремлення виробника від засобів виробництва). Проте технологічна основа мануфактури залишалася ремісничою. В ній рушійною силою виступала людська м'язова енергія, а знаряддя праці не виходили за межі ручного інструментарію. Перехід до машинного виробництва означав радикальний розрив цієї традиції. Робочий більше не задавав ритм і спосіб обробки матеріалу, тепер ритм задавала машина, а завданням робочого ставалося обслуговування її безперервного ходу. Пояснення того, чому саме Британія стала «першою промисловою нацією», не втрачає своєї дискусійності до сьогодні. Британський економічний історик Роберт Аллен запропонував вплив відповідь, що рушієм технологічного стрибка була специфічна комбінація високих заробітних плат і відносно дешевої енергії (вугілля) в Британії. Саме ця комбінація робила економічно вигідним впровадження капіталоемних трудоозаощаджуючих машин (парового двигуна, механічного ткацького верстата) тоді як у Франції, Китаї чи Індії, де праця коштувала дешевше, власники не мали достатнього стимулу інвестувати в механізацію [22]. Ця «теорія індукованих інновацій» має принципове значення для розуміння нерівномірності індустріалізації в Європі. Різниця у факторних цінах між різними регіонами

пояснює, чому технології, що виникли в британському контексті, не могли бути механічно перенесені до інших країн без відповідних інституційних і структурних трансформацій.

Проте зведення промислової революції до гри факторних цін зустрічає обґрунтовані заперечення тих дослідників, які наполягають на принциповій ролі знань, ідей та інтелектуального клімату. Американський економіст Джоель Мокір у своїй концепції «економіки знань» показав, що британська промислова революція стала можливою завдяки унікальному поєднанню «пропозиційного знання» (наукові уявлення про природні процеси) і «прескриптивного знання» (практичні рецепти технічної майстерності), а також завдяки формуванню інституційного середовища, що забезпечувало їхнє швидке поширення і соціальну верифікацію [50]. «Промислове просвітництво» широка мережа наукових товариств, технічних журналів, відкритих лекцій і практичних експериментаторів зробило знання публічним надбанням і суспільно визнаною цінністю задовго до того, як машинне виробництво стало домінуючою формою організації праці. Промислова революція не просто породила новий спосіб виробництва. Вона здійснила докорінну реструктуризацію класового суспільства, що в категоріях формаційного аналізу означало появу двох нових антагоністичних класів (промислової буржуазії та пролетаріату). Перша сконцентрувала у своїх руках власність на засоби виробництва і привласнювала додаткову вартість через механізм найманої праці. Другий, позбавлений засобів виробництва, продавав свою робочу силу, отримуючи заробітну плату, що в ранню індустріальну добу нерідко ледь перевищувала фізичний прожитковий мінімум. Ця поляризація соціальної структури не залишалася безмовним соціологічним фактом. Вона породжувала конфлікти, організаційні форми робітничого руху, ідеологічні доктрини, що визначали політичний порядок денний європейської цивілізації впродовж усього XIX і значної частини XX ст.

Технологічні передумови промислової революції та структурна логіка світ-системи, розглянуті в попередньому розділі, самі по собі не пояснюють,

чому накопичений капітал спрямовувався на довгострокові продуктивні інвестиції, а не розпорозувався через конфіскації, довільне оподаткування чи майнову нестабільність. Відповідь на це питання лежить у площині інституційній. Сталий інвестиційний процес вимагав надійного правового захисту приватної власності. Такого порядку, за якого ані монарх, ані аристократична корпорація не могли безкарно привласнити плоди чужої підприємницької діяльності. Саме в цьому пункті формаційний аналіз невіддільно пов'язується з аналізом інституційним, і нехтування цим зв'язком неминуче веде до спрощення картини.

Упродовж більшої частини середньовічної та ранньомодерної доби право власності в Європі мало умовний і ієрархічно опосередкований характер. Формально вся земля тяжіла до верховного сюзерена. Купецький і мануфактурний капітал існував у постійному напруженні між комерційною логікою накопичення і логікою станових привілеїв та фіскального свавілля. Там, де ця напруга не знаходила інституційного вирішення, капіталістичний розвиток або гальмувався, або набував деформованих форм спрямовуючись у торговельохварські операції, що давали швидкий прибуток без ризику довгострокового вкладення в матеріальне виробництво. Найбільш впливову концептуалізацію цього зв'язку запропонували економіст Дарон Аджемоглу та політолог Джеймс Робінсон у праці «Чому нації занепадають». Центральною тезою авторів є розрізнення між «інклюзивними» та «екстрактивними» інститутами. Інклюзивні інститути це такі правові й політичні механізми, що захищають права власності широкого кола суб'єктів, забезпечують верховенство права і рівний доступ до ринків, тоді як екстрактивні інститути концентрують ресурси й можливості в руках вузької еліти, використовуючи правові механізми передусім для утримання монополії на багатство [1]. Для розуміння специфіки європейської траєкторії принципово важливим є аджемоглу-робінсонівський аналіз «критичних розвилок». Моментів, коли зовнішній шок (епідемія, колоніальна експансія, технологічна революція) відкривав можливість для інституційних

змін, результат яких визначався не детермінованою структурою, а конкретним розкладом сил між групами з протилежними інтересами. Інституціоналізація приватної власності поставала не як механічний «надбудований» відбиток нових виробничих відносин, а як умова їхнього подальшого розгортання. Без захисту активів від монаршого свавілля довгострокові продуктивні інвестиції залишалися б надто ризикованими, а капіталістична динаміка структурно нестабільною. Право власності, таким чином, виконувало функцію інституційного каталізатора, що перетворював накопичений капітал на рушій формаційного переходу.

Аналіз структурних і інституційних передумов капіталістичного розвитку залишає відкритим питання, що неодноразово ставала каменем спотикання для ортодоксального формаційного марксизму. Чому ті самі об'єктивні умови (наявність накопиченого капіталу, технологічні можливості, правові гарантії власності) в різних культурних середовищах породжували якісно різну підприємницьку активність? Це питання неминуче виводить аналіз у площину цінностей, соціальних норм, колективних уявлень про гідну діяльність і осудну поведінку, що формують суб'єктивний горизонт економічного агента. У класичній версії, запропонованій Максом Вебером і детально розробленій у «Протестантській етиці та дусі капіталізму», ця проблема вирішувалася через поняття «духу капіталізму» як особливої ціннісної конфігурації (раціонального аскетизму, методичного ставлення до праці і мирського покликання), що виростили з кальвіністської доктрини приречення й поступово відокремилися від свого релігійного підґрунтя, ставши автономним культурним кодом буржуазного суспільства. Ця веберівська інтуїція залишається відправним пунктом для більшості сучасних дослідників, що розглядають суб'єктивний чинник капіталістичного розвитку, навіть якщо вони суттєво переосмислюють або оскаржують конкретні веберівські тези.

Британсько-американський історик Ніл Фергюсон у своїй концепції «шести застосунків-убивць» (killer apps) Заходу запропонував спробу

синтезувати інституційний та культурно-антропологічний виміри в єдину пояснювальну схему. Серед цих «застосунків»: конкуренція, наука, правова держава, медицина, споживацьке суспільство і трудова етика, остання два безпосередньо апелюють до культурного виміру [33]. Концепція Фергюсона критикується за певну еклектичність і схильність до телеологічного пояснення «від результату», проте її евристична цінність полягає в наочній демонстрації того, що жоден окремих чинник, ані інститути, ані технології, ані цінності, не спрацьовував ізольовано. Вони набували потужності лише у взаємодії один з одним. Утім, евристичні межі подібних синтетичних схем визначаються не лише їхньою еклектичністю, а й тим, що вони формулюються виключно з позиції «переможця». Суспільства, що пройшли успішну капіталістичну модернізацію. Для аналізу суспільств, де цей процес набував переривчастого, деформованого або насильницько перерваного характеру (як це сталося з Україною в умовах радянської системи), потрібен інший методологічний інструментарій, що здатний описувати не лише «успішне» розгортання інституційних чинників, а й механізми їхнього блокування та системної деформації.

Значно глибше й методологічно послідовніше проблему культурного фундаменту капіталістичного розвитку розробляє американська дослідниця Дейдрі Макклоскі у своїй масштабній трилогії про «буржуазні чесноти». На відміну від Вебера, що зосереджувався на релігійній генезі «духу капіталізму», Макклоскі акцентує увагу на зміні соціальної риторики тобто на тому, як у XVIII–XIX ст. у Нідерландах і Британії поступово змінювалося публічне ставлення до торговельної та підприємницької діяльності. Якщо в більшості традиційних суспільств торгівля і прибуток несли на собі стигму морально підозрілого, «нечесного» заняття, що суперечило аристократичним і клерикальним цінностям, то «буржуазна переоцінка цінностей» означала суспільне визнання підприємництва як гідної, добродесної і навіть морально позитивної діяльності [44]. Саме ця «риторична революція», а не технологічні чи інституційні зміни самі по собі, стала, на думку Макклоскі, вирішальним

катализатором «великого збагачення» безпрецедентного зростання добробуту, що відбулося в Європі впродовж ХІХ–ХХ ст.

Для формаційного аналізу ці культурно-антропологічні спостереження мають амбівалентне значення. З одного боку, вони нагадують про невіддільність «базису» від «надбудови». Ціннісні трансформації не просто відображали нові виробничі відносини, а самі ставали силою, що їх відтворювала й легітимізувала. З другого боку, культурний вимір виявляється надто автономним і самодостатнім, щоб бути зведеним до простого «відображення» матеріальних процесів, а це означає, що сам формаційний підхід вимагає розширення, яке враховувало б ціннісний вимір суспільного відтворення як самостійну аналітичну змінну. Розглянуті вище процеси (інституціалізація права власності, формування інклюзивних економічних інститутів, ціннісна легітимація підприємницької діяльності) набували стійкого, самовідтворювального характеру лише за умови, що й сам правовий порядок спирався на незалежні від поточної волі правителя підстави. Інакше кажучи, право власності залишалося б ефемерним привілеєм, а не надійною інституційною гарантією, якби над ним не височіло верховенство права. Принцип, за яким закон обов'язковий для всіх суб'єктів, включно з носіями державної влади. Саме ця трансформація державності від «держави-власника», що розглядає підвладну територію і її населення як власний ресурс, до «держави-арбітра», що гарантує правила гри, не будучи сама зацікавленою стороною в їхньому порушенні, становить ключовий момент у формуванні правового фундаменту модерного капіталізму.

Ця трансформація не відбувалася рівномірно і в жодному разі не була лінійним прогресом від «деспотизму» до «свободи». Вона складалася з нерівномірного, суперечливого й у різних країнах по-різному хронологічно розгорнутого процесу обмеження дискреційних прерогатив монарха. Через утвердження парламентського контролю над оподаткуванням (Англія після 1688 р.), через кодифікацію цивільного права і ліквідацію станових привілеїв (Французька революція і наполеонівська кодифікація), через становлення

незалежного судочинства і принципу рівності перед законом. Кожен із цих кроків зменшував непередбачуваність правового середовища і тим самим знижував ризики довгострокового інвестування.

Теоретичне осмислення цього зв'язку між правовими інститутами і економічним зростанням здійснив американський економіст Дуглас Норт, якого вважають засновником неоінституціоналізму. Центральним аналітичним поняттям у його підході є «транзакційні витрати» на пошук інформації, укладання угод, контроль за їх виконанням і захист прав власності. Норт доводив, що головна функція інститутів (правових норм, організацій, неформальних правил) полягає саме в зниженні цих витрат. Чим надійніший правовий захист контрактів і власності, тим ширшим стає «ринок» можливих угод, тим глибшою спеціалізація і поділ праці, а отже, тим вищою ефективність виробництва [53]. У цьому сенсі верховенство права виступає не просто «надбудовним» відображенням капіталістичного базису, а структурною умовою його відтворення і розширення. Принциповим внеском Норта є також аналіз того, чому «правильні» інститути не поширюються автоматично і чому одні суспільства залишаються в пастці неефективних інституційних рівноваг. Відповідь пов'язана з поняттям «залежності від пройденого шляху» (path dependence). Одного разу сформовані інституційні конфігурації утворюють мережеві ефекти й організаційні інтереси, що роблять їхню зміну надзвичайно затратною навіть тоді, коли вони явно неефективні [53]. Це пояснює, чому формальне запозичення правових норм (рецепція римського права, конституційні запозичення) без відповідної трансформації неформальних практик і культурних настанов нерідко давало в різних країнах суттєво різні результати, а отже, знову повертає нас до культурно-антропологічного виміру. Норт, Аджемоглу й Робінсон, Макклоскі та Мокір, при всій несхожості своїх підходів, сходяться в одному. Пояснення «великої дивергенції» між Заходом та іншими цивілізаціями вимагає моделі, у якій матеріальні, інституційні і

культурні чинники розглядаються не як ієрархічно підпорядковані, а як взаємно конституюючі.

2.2. Особливості розвитку країн Східної Азії

Звернення до цивілізаційного розвитку країн Азії в контексті формаційного аналізу неминуче стикається з концептуальною проблемою, яку сам Маркс так і не розв'язав остаточно. Чи відтворювали азійські суспільства ту саму послідовність формаційних переходів, що й Європа, чи їхня структура конституювалася принципово іншою логікою, що не вкладається в загальну схему? Ця проблема відома в марксистській традиції під назвою «азійського способу виробництва». Категорія, що з'явилася у Маркса фрагментарно, ніколи не отримала систематичної розробки, але породила одну з найтриваліших дискусій в історичній і соціологічній думці ХХ ст. Вихідний образ «азійського» суспільства, що проглядається в Марксових та Енгельсових текстах, будується навколо кількох взаємопов'язаних характеристик. Відсутності приватної власності на землю. Верховного землеволодіння держави або деспота як її уособлення. Та «самодостатніх» сільських общин, замкнених у власному відтворенні і з'єднаних із державою лише через данину й примусову працю. А також специфічної ролі іригаційних і гідравлічних систем, підтримання яких вимагало централізованої координації, що у свою чергу відтворювало деспотичну державність як функціонально необхідну. У цій моделі держава виступає не «надбудовним» відображенням класових відносин у сфері виробництва, а безпосереднім учасником і організатором самого виробничого процесу. Верховним власником, розподільником ресурсів і примусовим мобілізатором робочої сили. Це означало принципово іншу конфігурацію влади й власності порівняно з феодальним Заходом, де земля належала приватним сеньйорам, а державна влада формувалася знизу вгору через систему васальних договорів.

Сучасну ревізію цієї проблематики на підставі розгорнутої порівняльно-історичної бази здійснив британський медієвіст-марксист Кріс Вікгем. Відмовляючись від надто узагальненого поняття «азійського способу виробництва» як аналітично неточного, він запропонував натомість концепцію

«податкового способу виробництва» такого суспільного устрою, в якому основним механізмом вилучення додаткового продукту слугує не феодална рента (поземельна залежність) і не капіталістична експлуатація найманої праці, а централізоване оподаткування, що здійснюється апаратом держави [70]. За Вікгемом, цей тип відносин між державою і суспільством не є специфічно «азійським» він виразно проявляється, наприклад, у пізньоримській імперії, у Візантії, у низці ісламських держав. Однак саме в азійських суспільствах він набував найбільш послідовного і тривалого виразу, формуючи специфічну логіку «накопичення через перерозподіл», за якої основним агентом акумуляції багатства виступав не приватний власник, а бюрократичний апарат держави. Вікгемова концепція «податкового способу виробництва» є аналітично продуктивною саме завдяки тому, що уникає есенціалізму «азійського способу виробництва», розглядаючи «державоцентричну» логіку вилучення як типологічну характеристику, а не як геополітичну долю. Проте ця концепція залишає відкритим питання про ступінь гетерогенності самих азійських суспільств. Між іригаційним деспотизмом давніх гідравлічних цивілізацій, конфуціанською бюрократією Китаю й Кореї, японською феодалною системою і торговельними мережами Південно-Східної Азії існували суттєві структурні відмінності, що унеможлиблюють їхнє зведення до єдиної «азійської» моделі без значних аналітичних втрат. Ця внутрішня різноманітність, а не зовнішня однорідність, є відправним пунктом для розуміння різних темпоритмів і траєкторій індустріальної модернізації в різних частинах Азії.

Принципово важливим для розуміння азійської специфіки є питання про те, що саме забезпечувало відтворення цієї системи упродовж тисячоліть і чому вона виявилася такою стійкою до внутрішньої трансформації. Стефан Данн у своїх дослідженнях трансформації азійських структур вказував на взаємне підсилення кількох механізмів. Общинна організація сільського господарства унеможлиблювала формування масштабного приватного землеволодіння. Відсутність останнього не давала підстави для виникнення незалежної

феодалної аристократії, здатної оскаржити державну монополію на ресурси. А монопольний контроль держави над ресурсами, насамперед над іригаційними системами в посушливих регіонах, унеможлилював общинне господарювання поза державною рамкою [31]. Таким чином, «азійська» система відтворювала себе через круговий причинно-наслідковий зв'язок, де кожна ланка підкріплювала іншу, і саме тому руйнування однієї ланки (наприклад, завоювання) не завжди призводило до системної трансформації. Нові завойовники нерідко відтворювали стару державоцентричну логіку, лише змінюючи персональний склад апарату вилучення. Для цивілізаційного аналізу ця модель має принципове методологічне значення. Вона демонструє, що шлях до модерної індустріальної системи в азійських суспільствах не міг відтворювати європейську траєкторію, не через якусь «відсталість» або «недорозвиненість», а через якісно іншу інституційну логіку, що вимагала якісно інших механізмів трансформації. Саме ця відмінність логіки, а не «дефіцит» капіталізму, ставала реальним викликом, відповіддю на який стала своєрідна модель «держави розвитку».

Якщо в Європі формаційний перехід до капіталізму відбувався через поступове становлення автономного від держави ринку, приватної власності і незалежного підприємницького класу, то цивілізаційний досвід Японії, Південної Кореї, Тайваню і низки інших азійських суспільств ХХ ст. поставив під сумнів універсальність цієї траєкторії. Тут індустріалізація стала не стихійним результатом визволення приватної ініціативи від державного регулювання, а цілеспрямованим продуктом державної стратегії. Бюрократія не просто «регулювала» ринок, а активно конструювала капіталістичні інститути, визначаючи пріоритетні галузі, каналізуючи інвестиційні потоки й захищаючи «дитячу промисловість» від зовнішньої конкуренції доти, доки та не набирала власних технологічних і організаційних сил. Цей феномен, що дістав у науковій літературі назву «держава розвитку», є одним із найвагоміших викликів

ліберальній ортодоксії, яка ототожнювала капіталістичний розвиток з мінімізацією державного втручання.

Концептуальне оформлення ця ідея отримала у праці американського політолога Чалмерса Джонсона, присвяченій японському Міністерству зовнішньої торгівлі та промисловості. Аналізуючи японське «економічне диво» повоєнних десятиліть, Джонсон показав, що його рушієм була не ринкова стихія, а скоординована стратегія елітарної бюрократії. Вона визначала пріоритетні сектори промислового розвитку, забезпечувала їхнє преференційне фінансування, контролювала імпорту технологій і захищала внутрішній ринок від передчасної іноземної конкуренції [38]. При цьому японська «держава розвитку» не пригнічувала ринок і не замінювала його директивним плануванням радянського зразка. Вона діяла через ринок, але задаючи йому стратегічний горизонт і коригуючи його сигнали відповідно до довгострокових пріоритетів промислової політики. Джонсон запровадив для позначення цієї моделі поняття «план-раціональна держава» на протигагу «ринково-раціональній» американській та «ідеологічно-раціональній» радянській моделям [38]. Концепція Джонсона заклала підвалини для однієї з найпродуктивніших дискусій у порівняльній політичній економії. Однак її варто прочитувати критично в одному принциповому відношенні. Японська «план-раціональна держава» функціонувала в специфічних геополітичних умовах холодної війни, за яких США свідомо забезпечували японський ринок доступом до своїх технологій і ринку збуту в обмін на стратегічну лояльність. Відтворення цієї моделі в інших умовах і в іншому геополітичному контексті, наприклад у країнах, що не мали аналогічного «стратегічного патронату», давало суттєво різні результати. Саме ця контекстуальна зумовленість «держави розвитку».

Важливим у контексті формаційного аналізу є питання про класові підвалини «держави розвитку». На відміну від класичного буржуазного капіталізму, де держава поступово ставала «арбітром» між вже сформованими класами, японська й південнокорейська модель передбачала первинне

формування бюрократією самого підприємницького класу через систему ліцензій, субсидій, преференційного кредитування і цільових виробничих завдань. Великі промислово-фінансові конгломерати японські «кейрецу» і корейські «чеболі». Виникали не як незалежні від держави підприємницькі структури, а як продукт бюрократичної стратегії індустріалізації, що породжувало специфічний симбіоз між державним апаратом і крупним капіталом, принципово відмінний від ліберальної моделі розмежування публічного й приватного. Теоретичний і порівняльно-історичний виміри цієї проблеми суттєво поглибив кембриджський економіст Ха-Джун Чан. Спираючись на широку компаративну базу, він доводив, що «держава розвитку» є не азійською аномалією і не відхиленням від нормального капіталістичного шляху, а одним із ключових механізмів, через які здійснювалися всі успішні випадки «наздоганяючої індустріалізації» включно з самою Британією XVII–XVIII ст., Сполученими Штатами XIX ст. і Німеччиною бісмарківської доби [28]. Логіка Чана полягає в тому, що вільна торгівля й відкриті ринки вигідні вже розвинутим економікам, чії підприємства здатні конкурувати на рівних умовах, але вони ж є згубними для країн, що лише вступають на шлях індустріалізації зі слаборозвиненою технологічною базою. Протекціонізм і активна промислова політика служили «сходами», по яких піднімалися нині розвинуті країни, і які вони «відштовхували» після досягнення вершини, проголошуючи принципи вільної торгівлі універсальним стандартом [28].

Для цивілізаційного аналізу феномен «держави розвитку» має подвійне значення. По-перше, він демонструє, що капіталістична індустріалізація в азійському контексті відбулася не через відтворення, а через свідому адаптацію і трансформацію державоцентричної логіки, успадкованої від «азіатського способу виробництва». Бюрократичний апарат, що традиційно виконував функцію вилучення і перерозподілу ресурсів, переорієнтувався на функцію стратегічного інвестування в нові виробничі потужності. По-друге, він ставить під сумнів тезу про унікальність «інклюзивних інститутів» ліберального зразка

як єдиного шляху до сталого економічного зростання. Японський і корейський досвід показує, що за певних структурних умов «держава-стратег» здатна виконувати інституційні функції, аналогічні тим, що в Європі виконував ринок.

Якщо Макс Вебер у своїй фундаментальній праці про протестантську етику намагався довести, що специфічний дух капіталізму є похідним від певних релігійно-культурних передумов, то закономірним постає питання. Яким чином суспільства, що сформувалися під впливом принципово іншої ціннісної системи не лише інтегрувалися в глобальну капіталістичну систему, а й досягли в ній результатів, що перевершили багато «органічно» ліберальних економік? Парадокс полягає в тому, що сам Вебер свого часу розглядав конфуціанство як одну з перешкод для органічного виникнення капіталізму. Надмірна орієнтація на традицію, культ сімейних зв'язків, підпорядкування особистого інтересу колективній гармонії. Усе це, на його думку, суперечило духу раціонального підприємництва, заснованого на індивідуальній відповідальності й калькуляції прибутку [4]. Однак реальний цивілізаційний досвід Японії, Кореї, Тайваню, Сінгапуру і континентального Китаю виявився разючим спростуванням цього прогнозу. Першим кроком у переосмисленні цього феномену стало перевертання веберівського аргументу. Якщо протестантська етика породила одну версію капіталізму, то конфуціанська іншу, не менш продуктивну, але організовану за якісно відмінними принципами. Саме цей аргумент, у різних варіаціях, розвивали дослідники «нового конфуціанства», що сформувався переважно в середовищі китайської діаспори в американських університетах і прагнув переосмислити конфуціанську спадщину не як тягар традиції, а як специфічний ресурс модерності. Найбільш систематичне філософське обґрунтування цієї позиції запропонував Ту Веймін. На противагу уявленню про модернізацію як неодмінну «вестернізацію», Ту Веймін відстоював концепцію «множинних модерностей». Різні цивілізаційні традиції здатні генерувати власні, структурно відмінні форми модерного суспільства, і конфуціанська Азія дає для цього найбільш переконливий емпіричний доказ [68]. У його інтерпретації

конфуціанські цінності (пошана до освіти, наголос на самовдосконаленні, пріоритет соціальної гармонії над індивідуальним самоствердженням, повага до легітимного авторитету) не суперечать логіці ринкової раціональності, а формують специфічну інституційну матрицю, в якій ця раціональність діє з надзвичайною ефективністю. Аналізуючи структуру японських і корейських корпорацій, дослідники фіксують кілька ключових механізмів, через які традиційні цінності набували функціональної ваги в сучасному виробництві. По-перше, культ освіти й меритократії, глибоко вкорінений у конфуціанській педагогічній традиції, забезпечував безперервний приплив висококваліфікованих кадрів і формував культуру постійного самовдосконалення. По-друге, ієрархічна повага до авторитету й лояльність до колективу (компанії, цеху, робочої групи) створювала специфічну форму організаційної згуртованості, що суттєво знижувала трансакційні витрати, пов'язані з контролем і координацією. По-третє, пріоритет довгострокових відносин над короткостроковою вигодою, характерний для конфуціанської мережевої етики, уможлиблював специфічні форми міжкорпоративної кооперації і довгострокового планування, що в американській моделі, орієнтованій на квартальний прибуток, були структурно неможливими.

Саме ці механізми аналізує Френсіс Фукуяма у своїй праці «Довіра». Фукуяма розрізняє «низько довірчі» і «високо довірчі» суспільства, де одиницею аналізу є радіус спонтанної соціальної кооперації, що виходить за межі сімейних зв'язків [35]. Його теза про те, що японська й корейська моделі, при зовнішній схожості, демонструють протилежну динаміку. Де Японія є прикладом «високодовірчого» суспільства, де великі корпоративні структури вибудовувалися на основі мережевої лояльності, що виходила за межі сімейно-кланових зв'язків, то Корея і Китай демонструють переважно «сімейний» тип капіталізму, де базовою одиницею довіри й кооперації залишається розширена сім'я, а великі конгломерати («чеболі», «хуацяо»-мережі) побудовані навколо сімейного контролю [35]. Ця різниця, за Фукуямою, пояснює суттєві відмінності

у здатності різних азійських суспільств розвивати справді автономні від держави великі корпоративні структури.

Конкретним матеріальним виразом конфуціанської корпоративної логіки слугують такі гіганти, як Samsung і Toyota. Ці компанії, що давно стали об'єктами бізнес-антропологічного аналізу як зразки специфічно азійської моделі великої корпорації. Система довічної зайнятості й корпоративного патерналізму в Toyota, практики «гуртків якості», засновані на добровільній груповій відповідальності за результат, специфічна горизонтальна координація між підрозділами через неформальні відносини взаємної лояльності. Все це відтворює конфуціанську логіку ієрархічного колективізму в умовах сучасного масового виробництва. У випадку Samsung конфуціанська матриця проявляється інакше. У жорсткій ієрархії всередині чеболя, у ролі засновницького клану Лі як легітимного авторитету, який одночасно є носієм корпоративної традиції й стратегічного бачення, та у специфічному «бойовому дусі», що пронизує корпоративну культуру й трактується як сучасна реінтерпретація традиційних чеснот стійкості та відданості. Траєкторія технологічного розвитку азійських суспільств ХХ – початку ХХІ ст. являє собою один із найбільш вражаючих феноменів в економічній історії. Упродовж кількох десятиліть країни, що стартували з позиції аграрних або напівіндустріальних економік, перетворилися на глобальних лідерів у сфері напівпровідників, автомобілебудування, споживчої електроніки, а на сучасному етапі і у галузях штучного інтелекту, квантових обчислень і відновлюваної енергетики. Ця траєкторія розгорталася через кілька принципово відмінних фаз, кожна з яких відповідала певній логіці технологічного засвоєння і кожна з яких вимагала специфічного поєднання державної стратегії, корпоративної організації та зовнішньої інтеграції. Перша фаза, характерна для Японії 1950–70-х рр. і для Кореї та Тайваню 1960–80-х рр., визначалася логікою ліцензованого копіювання: держава цілеспрямовано закуповувала іноземні технології, розподіляла їх між відібраними корпоративними структурами й забезпечувала захист внутрішнього ринку,

необхідний для того, щоб ці структури могли освоїти технологію без негайного тиску міжнародної конкуренції. Баррі Нотон показав, що схожа логіка відтворювалася і в китайській стратегії залучення іноземних інвестицій з 1980-х рр. Вимога про передачу технологій як умови доступу на китайський ринок, спільні підприємства з обов'язковою участю вітчизняного партнера, стратегічне копіювання як перший етап на шляху до самостійного технологічного розвитку [52].

Перехід від першої фази до другої (копіювання до оригінальної технологічної розробки) є найбільш критичним і найменш автоматичним. Він вимагає якісної зміни всієї інноваційної екосистеми, включаючи університетську науку, ринок венчурного капіталу, систему захисту інтелектуальної власності і здатність самого бюрократичного апарату перейти від координуючо-директивного стилю управління до того, що можна назвати «стратегічним кураторством» дифузних і децентралізованих інноваційних процесів. Саме на цьому переході «зламалася» значна частина потенційних «тигрів» і сформувався те, що в сучасній економічній літературі позначається поняттям «пастка середнього доходу». Країна досягає певного рівня добробуту через копіювання й дешеву робочу силу, але виявляється нездатною здійснити наступний стрибок, що вимагає вже не дисципліни, а творчості. Це спостереження має значення для оцінки перспектив подальшого цивілізаційного розвитку азійських суспільств. «Пастка середнього доходу» є не просто економічною проблемою, а симптомом глибшої інституційної суперечності. Тієї самої директивно-бюрократичної архітектури, що забезпечила успіх першої фази індустріалізації, виявляється структурно несумісною з умовами інноваційної економіки, яка потребує горизонтальних мереж знань, незалежних від держави дослідницьких інституцій і толерантності до провалу як неодмінної умови технологічного ризику. Саме це структурне протиріччя, а не брак ресурсів чи технологій, є головним викликом для тих азійських суспільств, що прагнуть здійснити перехід від «держав-наздоганяючих» до «держав-інноваторів».

Аналіз Джованні Аррігі, представлений у його праці «Адам Сміт у Пекіні». Аррігі, відштовхуючись від валлерстайнівської традиції світ-системного аналізу, але суттєво переосмислюючи її, доводить, що Китай є не просто новим учасником існуючої капіталістичної системи, а зародком принципово нової «гегемонії», заснованої на відмінній від американської логіці акумуляції. Якщо американська гегемонія спиралася на «фінансіалізацію» і проекцію воєнно-політичної сили, то китайська модель відтворює, у значно розширеному масштабі, смітіанську логіку «трудомісткого зростання», орієнтованого на поступове нарощування продуктивних потужностей, а не на фінансову ренту [24]. Держава тут не відступає перед ринком, а конституює умови його функціонування, визначаючи стратегічні рамки, в яких ринкова конкуренція заохочується й одночасно спрямовується.

Жодна порівняльна цивілізаційна аналітика не може уникнути питання про правові системи як одного із найбільш принципових виразників тієї чи іншої цивілізаційної логіки. Саме правова система є тим інституційним простором, у якому найбільш концентровано відображаються уявлення про природу влади, про відносини між особою й колективом, між підданим і державою, між справедливістю й порядком. Якщо для ліберальної традиції Заходу право в його сучасній формі конституюється навколо пріоритету прав індивіда, тобто навколо ідеї, що правова система має насамперед захищати людину від свавілля держави і від зазіхань інших осіб. То для азійських правових систем характерна принципово інша точка відліку. Право тут традиційно мислиться не як захисний бар'єр між особою і владою, а як нормативна рамка, що визначає місце кожного учасника в ієрархічно впорядкованому соціальному цілому й забезпечує функціонування цього цілого як гармонійної системи. Ця відмінність є не лише описовою, а й принципово аналітичною. Вона позначає глибинну розбіжність у самій концепції легітимності правового порядку. У класичній ліберальній теорії право легітимне настільки, наскільки воно виникло з волі суверенного народу або природних прав особи, тобто легітимність права є первинною стосовно

держави. В конфуціанській традиції порядок є первинним стосовно права. Норма є легітимною настільки, наскільки вона сприяє збереженню соціальної гармонії й відтворенню правильно впорядкованої ієрархії стосунків між людьми. Звідси принципово різна функція юрисдикційних органів. Якщо в ліберальній моделі суд є незалежним арбітром між особою і державою, то в азійській традиції суд виступає насамперед як механізм підтримання порядку й відновлення порушеної соціальної рівноваги, що робить його принципово «вбудованим» у державний апарат управління, а не протипоставленим йому.

Висновки до розділу II

Проведений у розділі порівняльно-цивілізаційний аналіз дозволяє встановити, що генеза капіталістичних відносин не є ані лінійним, ані унікально-європейським процесом, а являє собою множинність структурно відмінних траєкторій, обумовлених специфічним поєднанням матеріальних, інституційних і культурно-ціннісних чинників у кожному конкретному цивілізаційному контексті. Трансформація феодальної формації в Європі розгорталася через взаємодію щонайменше трьох взаємообумовлених процесів: структурного розкладу системи позаекономічного примусу під дією товарно-грошових відносин, формування надтериторіальної системи поділу праці з її ієрархією «ядро — периферія», та інституційної перебудови державності, що створювала правові умови для утвердження приватної власності й верховенства права як структурних каталізаторів довгострокового інвестиційного процесу.

Аналіз азійських цивілізаційних траєкторій засвідчує, що «азійський спосіб виробництва» з його державоцентричною логікою акумуляції через перерозподіл не зник під тиском капіталістичної модернізації, а трансформувався у феномен «держави розвитку» специфічний інституційний механізм, що переорієнтував бюрократичний апарат від вилучення ресурсів на стратегічне конструювання ринкових інститутів і промислових потужностей. Японський, корейський і китайський досвід переконливо демонструє, що успішна індустріалізація в незахідному контексті здійснювалася не через відтворення ліберальної моделі автономного від держави ринку, а через її свідому адаптацію до успадкованої інституційної логіки, що ставить під сумнів претензію «інклюзивних інститутів» ліберального зразка на роль єдиного універсального шляху до сталого економічного зростання.

Узагальнюючи результати розділу, можна стверджувати, що порівняльна цивілізаційна аналітика вимагає відмови від будь-якої моноказуальної пояснювальної моделі на користь інтегративної схеми, в якій формаційний,

інституційний і культурно-антропологічний виміри розглядаються як взаємно конституюючі рівні єдиного аналітичного об'єкта.

РОЗДІЛ III АНАЛІЗ ЦИВІЛІЗАЦІЙНОГО ПРОЦЕСУ ТА ПРІОРИТЕТИ РОЗВИТКУ УКРАЇНИ

3.1 Трансформаційні процеси в Україні

Цей розділ систематизує наявні в літературі діагнози українського трансформаційного досвіду крізь єдину аналітичну призму. Інституційну перевагу рентної мотивації над виробничою. Ця призма не є оригінальним відкриттям, однак її послідовне застосування дозволяє показати, що деіндустріалізація, аграрна залежність і відтік людського капіталу є не паралельними явищами, а проявами одного механізму і саме цей механізм має бути центральним об'єктом реформування.

Частка промисловості у ВВП скоротилася з 44% у 1991 р. до 20% у 2021 р[61]. Для порівняння: у Польщі цей показник за той самий період знизився з близько 33% до 26%[60], зі збереженням технологічно складних секторів. В Україні скорочення було зосереджене саме в машинобудуванні, авіабудуванні та електроніці, тоді як металургія і сировинна хімія відносно збереглися. Це свідчить не просто про деіндустріалізацію, а про специфічну її форму. Знищення технологічно складних ланок при збереженні первинних. Саме по тих галузях, що в азійській моделі «держави розвитку» розглядалися як стратегічне ядро, навколо якого вибудовується вся архітектура промислової політики. Натомість відносно збереженими залишилися первинні сектори (металургія в її базовій формі, хімічна промисловість, агровиробництво). Ті що виробляють продукцію низького ступеня переробки й залежать від вилучення природних ресурсів або дешевої робочої сили, а не від акумульованих технологічних компетентностей. Бранко Мілановіч, аналізуючи те, що він позначає як «велику регресію» постсоціалістичних країн, зафіксував принципово важливу закономірність. За глибиною й тривалістю трансформаційного спаду постсоціалістичні країни суттєво відрізняються між собою, і ця різниця корелює не стільки з темпами

ринкових реформ, скільки з характером інституційних змін і, зокрема, зі ступенем олігархічного захоплення продуктивних активів у перехідний період [49]. Мілановіч показує, що найглибший і найтривалий спад демонструють саме ті країни, де первинний перерозподіл власності відбувся через механізми «грабіжницької приватизації». Де активи перейшли до рук осіб, пов'язаних із старою номенклатурою або новими силовими структурами, не через ринкову конкуренцію, а через адміністративний доступ і примус. Цей тип «первісного накопичення» структурно несприятливий для наступних продуктивних інвестицій. Новий власник, що отримав актив адміністративним шляхом, схильний не до реінвестування в розвиток, а до вилучення залишкової вартості й виведення капіталу в офшорні юрисдикції. Ця стратегія, оптимальна з погляду індивідуальної раціональності, але руйнівна для виробничого потенціалу суспільства в цілому. Українська наукова думка представлена Пасхаверем О. Й., який у низці праць систематизував специфіку української моделі первісного накопичення, показавши, що вітчизняна «грабіжницька приватизація» відрізнялася від аналогічних процесів в інших пострадянських країнах не лише масштабом, а й структурою. Активи переходили переважно до осіб, що мали одночасний доступ до адміністративних і силових ресурсів, що від початку унеможливлювало формування ефективного власника в класичному розумінні [20]. Показово, що сам цей результат не є свідченням провалу реформ у розумінні відхилення від правильного курсу. Він є закономірним наслідком того, в чиїх інтересах реформи конструювалися і реалізовувалися.

Андерс Ослунд, досліджуючи трансформацію пострадянських економік і специфіку олігархічного захоплення, показує, що в Україні ця модель набула особливо деструктивної форми. Українські олігархи діяли переважно в логіці короткострокового арбітражу між різними секторами і ринками. Використовуючи контроль над промисловими активами не як виробничу базу для накопичення, а як джерело рентного доходу й важіль політичного тиску [25].

Результатом стало те, що формаційні теоретики позначають як «примітивізацію» виробничих відносин. Замість трансформації успадкованих радянських виробничих структур у бік технологічно складного капіталістичного підприємства відбувалося їхнє поступове виснаження й дезінтеграція, а накопичений виробничий і науково-технічний потенціал розпорошувався, не знаходячи інституційних умов для відтворення. Ця траєкторія є особливо значимою тому, що вона демонструє, що деіндустріалізація в Україні не була результатом «природного» структурного зрушення, характерного для постіндустріального переходу розвинутих економік, де спад промислової зайнятості супроводжується зростанням сектора послуг і технологічних галузей вищого укладу. Навпаки, вона відбувалася в режимі чистої деградації, без компенсаційного формування альтернативних виробничих секторів. Україна не перейшла від індустріальної до постіндустріальної формації, а «провалилася» через індустріальний поверх у напівпериферійну ресурсно-залежну економіку. Ця траєкторія знайшла системне відображення у дослідженнях структурної трансформації. Геєць В. М. у праці з аналізу суспільно-економічних трансформацій в Україні фіксує, що деіндустріалізація супроводжувалася не просто скороченням промислової зайнятості, а деструкцією самих інституційних умов відтворення технологічних компетентностей. Відбулося руйнуванням зв'язків між науковими установами, конструкторськими бюро і виробничими підприємствами, що накопичувалися десятиліттями [6]. Це вказує на те, що деградація не є лише кількісним скороченням виробничих потужностей, а якісним знищенням тканини міжінституційних зв'язків, відновлення якої є незрівнянно складнішим завданням, ніж просте відновлення обсягів виробництва. Що у валлерстайнівських категоріях означає зміщення у світ-системній ієрархії від «напівпериферії» ближче до структурних характеристик «периферії». Структурна деградація виробничого базису мала виражений просторовий вимір, що є самостійним аналітичним виміром, відмінним від загальнонаціональної картини. Деіндустріалізація вдарила непропорційно

жорстко саме по тих регіонах, чия економічна ідентичність була нерозривно пов'язана з важкою промисловістю і військово-промисловим комплексом. Донбас, Дніпропетровщина, Харківщина перетворилися на зони хронічної структурної депресії, де колапс містоутворюючих підприємств спричинив каскадну деградацію всієї соціальної інфраструктури. Ця регіональна асиметрія є аналітично важливою не лише сама по собі, а й тому, що вона породила специфічну соціальну базу для популістських і реваншистських політичних проектів, що апелювали до ностальгії за радянським індустріальним порядком.

Майкл Буравий, чії дослідження охоплюють широкий порівняльний аналіз постсоціалістичних трансформацій запропонував поняття «колапсу виробництва» для позначення специфічної форми деградації, що виникає не тоді, коли суспільство ще не досягло певного рівня розвитку, а тоді, коли вже досягнутий рівень розруйнується через системне недоінвестування й хижацьке вилучення ресурсів [26]. Буравий розрізняє «колапс» як активне руйнування і просту стагнацію. Це розрізнення принципове для аналізу України, де деградація відбулася не через відсутність зростання, а через цілеспрямоване вилучення ресурсів. Буравий показує, що колапс виробничих структур породжує специфічну форму соціальної дезорганізації, де традиційні механізми соціальної мобільності перестають працювати, а інститути, що раніше відтворювали кваліфіковану робочу силу (освіта, наукові установи, системи підвищення кваліфікації) втрачають зв'язок із реальною виробничою системою і деградують у «порожні» інституційні форми, що відтворюють ритуал, але вже не здатні передавати практичне знання й компетентність.

Паралельно з деіндустріалізацією промислового сектора відбулася не менш принципова структурна трансформація аграрного сектора. Україна справді стала одним із провідних світових виробників і експортерів зерна, соняшnikової олії, кукурудзи за кількісними показниками. Проте аграрне зростання не є саме по собі патологією, а проблема виникає в її конфігурації та тенденції до

самозакріплення. В умовах зруйнованої промислової бази використання конкурентної переваги родючих чорноземів є раціональною короткостроковою відповіддю на структурні обмеження. Філіп Макмайкл, розробляючи теорію «продовольчих режимів», запропонував концептуальну рамку, що дозволяє розглядати аграрні структури не ізольовано, а в контексті глобального поділу праці й пов'язаних із ним відносин залежності [45]. З погляду цієї теорії сучасна аграрна спеціалізація України є виразом включення в глобальний «корпоративний продовольчий режим», де периферійні та напівпериферійні країни виступають постачальниками базових сільськогосподарських товарів, тоді як країни «ядра» контролюють технологію, переробку, логістику та фінансування. Ця конфігурація є структурно самовідтворюваною. Чим глибше країна інтегрується як постачальник сировини, тим більше вона залежить від цін на сировинних ринках і тим менше в неї ресурсів для інвестування у власний переробний і технологічний сектор, що у свою чергу консолідує її сировинну спеціалізацію. Ця аграрна спеціалізація відбувається на тлі сильної деградації сільської соціальної інфраструктури. Реальна зайнятість у сільськогосподарському виробництві скорочується через механізацію агрохолдингів при одночасній відсутності альтернативної зайнятості для вивільнених працівників, а демографічний спад сільської місцевості є одним із найбільш тривожних соціальних феноменів. Таким чином, аграрне «зростання» не тільки не вирішує, а й загострює проблему соціальної деградації, бо воно здійснюється через модель великих агрохолдингів, що максимізують продуктивність на одиницю земельної площі при мінімізації зайнятості, а отже, не відіграють ролі соціальної «губки», що абсорбує надлишкову робочу силу. Земельне питання є окремим інституційним виміром цієї проблеми, що є не просто аграрно-правовою проблемою, а наочним прикладом структурного протиріччя між декларованими цілями соціального захисту і фактичними наслідками інституційного вибору. Мораторій на продаж сільськогосподарських земель, що діяв в Україні впродовж майже трьох десятиліть (1992 по 2021)

формально обґрунтовувався необхідністю захисту дрібних землевласників від ризику спекулятивного розпродажу їхніх паїв. Реальним же наслідком цього захисту стало перетворення найціннішого природного ресурсу країни на «мертвий капітал». Земля як актив існувала юридично, але не могла бути ані заставою, ані основою кредитування. Єдиною доступною формою монетизації паю залишалася довгострокова оренда. Інструмент, що структурно передавав ринкову владу орендарю, а не власнику. Саме в цих умовах сформувалася модель великих агрохолдингів, що акумулювали мільйони гектарів в оренду за мінімальними ставками, гарантованими не ринковою конкуренцією, а інституційною пасткою мораторію. Часткове зняття мораторію у 2021 році і запровадження ринку земель, обмеженого спочатку стосовно максимального розміру ділянки й кола потенційних покупців, відкрило перший механізм капіталізації, але не усунуло глибшої структурної проблеми. За відсутності розвиненої сільської кредитної інфраструктури, прозорих механізмів ціноутворення і реальної конкуренції між покупцями ринок землі ризикує відтворити в новій правовій формі ту саму асиметрію, що панувала за мораторію. Лупенко Ю. О., досліджуючи трансформацію земельних відносин в Україні, застерігає, що формальне запровадження ринку без відповідних інституційних гарантій здатне призвести до нового витка її концентрації. Цього разу вже юридично легітимної. Дані перших двох років функціонування ринку земель (земля як застава лише у близько 10% нових кредитів[41. с. 6]) узгоджуються з побоюваннями, які Лупенко та Месель-Веселяк висловлювали ще у 2012 році.[12], Утім, цей показник слід інтерпретувати обережно: на функціонування ринку у 2021–2023 рр. суттєво вплинули воєнний стан і загальна кредитна стиснутість. Остаточні висновки щодо ефективності земельної реформи можливі лише після стабілізації економічних умов.

Деградація виробничої основи рано чи пізно і з неминучістю відгукується в усіх сферах суспільного відтворення, позбавляючи їх матеріального ресурсу,

що раніше забезпечував їхнє функціонування. Саме ця логіка розгорталася в Україні впродовж трьох десятиліть. Руйнування промислової бази й утворення олігархічних рентних структур, що виводили акумульоване багатство з виробничого кругообігу, породило хронічне недофінансування освіти, охорони здоров'я й наукової сфери і саме ці сектори, що є носіями людського капіталу, стали найбільш тривожними індикаторами цивілізаційного регресу. Україна є одним із лідерів у Європі за обсягами еміграції висококваліфікованих спеціалістів. Цей відтік мав особливо деструктивний характер для країни, що перебувала на «виході» з деіндустріалізації. Якщо для постіндустріальних суспільств «ядра» певний рівень еміграції є нормальним феноменом, що компенсується притоком кваліфікованої робочої сили з інших країн, то для України відтік був одностороннім і означав безповоротну втрату тих компетентностей, на відтворення яких були витрачені значні суспільні ресурси. У демографічній науці цей феномен досліджує Лібанова Е. М., яка у аналізі людського розвитку в Україні показує, що відтік кваліфікованих кадрів є не ізольованим ринковим явищем, а структурним симптомом розриву між рівнем людського капіталу, і здатністю вітчизняної економіки забезпечити умови для його продуктивного використання [11]. Поєднання від'ємного природного приросту, масштабної трудової еміграції і, після 2022 року, вимушеного переміщення мільйонів людей формує демографічний контекст, у якому будь-яка стратегія реіндустріалізації наштовхується на фундаментальне обмеження відтворення кваліфікованої робочої сили. Грішнова О. А., досліджуючи якісні характеристики людського капіталу в умовах соціально-економічних трансформацій, показує, що демографічний занепад є не зовнішнім чинником, а ендогенним наслідком економічної деградації: деіндустріалізація породжує структурну безперспективність, що безпосередньо відображається у падінні народжуваності, зростанні смертності й посиленні еміграційних настроїв, утворюючи самовідтворюваний цикл, вирватися з якого без структурних змін у виробничій системі неможливо [7]. Це означає, що питання демографічної

політики є невід'ємним від питання промислової і соціальної стратегії. Вони не можуть вирішуватися в паралельних, ізольованих одна від одної інституційних рамках.

Тома Пікетті, аналізуючи динаміку нерівності в трансформаційних суспільствах, вказує на механізм, що поглиблює соціальну деградацію в умовах деіндустріалізації. Перерозподіл доходів від праці до капіталу, що відбувається в режимі «грабіжницької приватизації», не лише поглиблює майнову нерівність, а й структурно послаблює суспільну здатність до колективного фінансування «суспільних благ»[55]. В Україні ця логіка проявилася з особливою гостротою. Тоді як приватні статки олігархічних груп формувалися й виводилися за кордон, державний бюджет хронічно недофінансовував саме ті сектори, що забезпечують відтворення людського капіталу. Означений механізм є найбільш деструктивним з усіх розглянутих, оскільки він не просто відтворює поточну периферійність, а підриває саму здатність суспільства до виходу з неї в майбутньому. Деградація освіти і науки є не лише соціальною проблемою, а виробничою. Суспільство, що втрачає здатність відтворювати кваліфіковану робочу силу, втрачає водночас і будь-яку реалістичну перспективу реіндустріалізації. Незалежно від того, які інституційні реформи будуть проведені в інших сферах. Якщо у розвинутих країнах нерівність уповільнює накопичення людського капіталу, є підстави стверджувати, що в Україні вона його активно руйнує через поєднання хронічного недофінансування і масового відтоку саме тих носіїв цього капіталу, які мали б стати основою відновлення.

Деградація, що розгорталася в Україні впродовж трьох десятиліть незалежності, не є ні неминучим наслідком ринкової трансформації, ні відставанням у процесі руху до правильно визначеної мети, а результатом цілком конкретних інституційних виборів. Грабіжницької приватизації, що передала продуктивні активи суб'єктам із рентною, а не виробничою мотивацією. Мораторію на земельний ринок, що перетворив найціннішу природно-ресурсну

базу на «мертвий капітал». Хронічного недофінансування людського капіталу, що породило масову еміграцію саме тих компетентностей, на яких могла б будуватися реіндустріалізація. Просторово асиметричної деіндустріалізації, що знищила соціальну тканину цілих регіонів разом із виробничою. Між усіма цими вимірами існує системний зв'язок. Вони є не паралельними незалежними явищами, а взаємопов'язаними проявами єдиної інституційної логіки, в якій приватна рентна раціональність отримала структурну перевагу над суспільно продуктивною. Визнання цього факту є умовою формування адекватної стратегії публічного управління, що має бути спрямована не на оптимізацію існуючих інституційних форм, а на принципову зміну тих стимулів і механізмів, що відтворюють цю логіку попри всі формальні реформи. Визначення конкретних механізмів такої зміни є предметом наступного розділу.

3.2 Шляхи вдосконалення системи філософії публічного управління в системі цивілізаційного поступу

Аналіз місця України в сучасній глобальній економіці крізь призму теорії доданої вартості виявляє радикальну невідповідність між наявним потенціалом і реальною позицією країни у світ-системній ієрархії. Карлота Перес, розробляючи концепцію «технологічних укладів» і «хвиль» технологічних революцій, показує, що кожна велика технологічна зміна створює «вікна можливостей» для наздоганяючого розвитку. Ті країни, що встигають «осідлати хвилю» нового укладу на етапі її формування, здатні здійснити стрибкоподібне технологічне й цивілізаційне піднесення, що дозволяє їм змінити свою позицію у глобальному поділі праці [54]. Такі «вікна можливостей» є тимчасовими і запізнення з входженням у нову хвилю означає не просто відставання, а структурне закріплення на периферійних або напівпериферійних ролях у системі глобального виробництва. П'ята технологічна революція інформаційно-комунікаційна, пов'язана з поширенням цифрових технологій вже завершується, і Україна значною мірою не скористалася «вікном можливостей», що

відкривалося у 1990–2000-х рр. Натомість шоста технологічна революція пов'язана з конвергенцією штучного інтелекту, біотехнологій, нової енергетики, роботизації та адитивних технологій, що загалом позначається поняттям «Індустрія 4.0» лише розгортається, і саме в ній Україна теоретично ще зберігає можливість стрибкоподібного переходу, якщо вдасться сформувати адекватну інституційну відповідь на виклик, що стоїть перед нею. Для осмислення цього виклику в українській науці розробляють концептуальну рамку Ляшенко В. І. та Вишневський О. С., котрі у праці «Цифрова модернізація економіки України як можливість проривного розвитку» безпосередньо застосовують логіку технологічних «вікон можливостей» до українського контексту, доводячи, що конвергенція технологій Індустрії 4.0 є саме тим структурним моментом, який за умови цілеспрямованої державної політики здатний змінити позицію України у глобальному поділі праці [13].

Мануель Кастельс, аналізуючи структуру «мережевого суспільства», запропонував концептуальний інструментарій, що дозволяє розглядати цивілізаційний статус країни не просто через призму ВВП чи обсягів виробництва, а через характер її включення в глобальні інформаційні й технологічні мережі [27]. Кастельс розрізняє «включення» і «підключення». Перше передбачає активну участь у формуванні інформаційних потоків, виробництві знань і технологій, а друге лише пасивне споживання продуктів, що генеруються в «вузлах» мережі. У термінах цього розрізнення Україна перебуває в ситуації переважно «підключення». Вона є споживачем технологій і знань, що виробляються в США, ЄС та Азії, і лише в окремих нішах, передусім у секторі ІТ-послуг, виступає як активний «вузол», що виробляє власний інтелектуальний продукт. Цей ІТ-сектор є, однак, не лише успішним прикладом, але й гострим парадоксом. Він демонструє, що інтелектуальний потенціал в Україні існує, але реалізується в специфічній формі «когнітивного аутсорсингу». Виробництво інтелектуального продукту на замовлення зовнішніх замовників, без формування власних технологічних платформ, власних продуктів і власних брендів. Цей

аутсорсинговий характер українського ІТ-сектора є точним відображенням загальної структурної позиції країни у глобальних ланцюгах. Україна виступає постачальником «напівфабрикату» тоді як фінальна переробка, брендуння, управління і фінансування залишаються в руках зовнішніх акторів. Цей структурний діагноз отримав точне емпіричне підтвердження у дослідженні Вишневського В. П., який, аналізуючи стан технологічного розвитку промисловості України, фіксує різкий внутрішній контраст: країна посідає провідні позиції у світі за рівнем розвитку цифрових фінансових інструментів і водночас перебуває серед аутсайдерів за розвитком кіберфізичного виробництва тобто саме тих технологій, що формують матеріальну основу Індустрії 4.0 [5]. Ця асиметрія є інституційно вмотивованою, а не випадковою: вона відображає відсутність державної стратегії технологічного розвитку виробничого сектору. Подолання цієї структурної пастки і є ключовим стратегічним завданням, що стоїть перед системою публічного управління. Показово, що навіть у найбільш конкурентоспроможному сегменті української економіки відтворюється та сама структурна логіка, що визначає позицію країни загалом. Інтелектуальна праця відокремлена від стратегічного управління її результатами. Це не випадковість ринкової кон'юнктури, а інституційно закріплена модель включення у глобальні ланцюги, подолання якої вимагає не просто галузевих стимулів, а переосмислення самого характеру державної суб'єктності в економічній сфері.

Теоретичне обґрунтування необхідності активного законодавчого стимулювання технологічного розвитку є однією з найбільш фундаментально підкріплених позицій у сучасній гетеродоксній економічній теорії. Ерік Райнерт, систематично дослідивши економічну історію розвинутих країн, формулює висновок, що набуває значення методологічного принципу. Жодна країна в історії капіталізму не здійснила переходу від периферійної до центральної позиції у світ-системі без активного державного захисту й стимулювання технологічно складних галузей виробництва [56]. Більше того, Райнерт показує, що та сама ліберальна економічна доктрина вільної торгівлі, яку розвинуті

країни нав'язують периферії як універсальний рецепт, ніколи не застосовувалася самими цими країнами на стадії їхнього власного промислового становлення і в цьому сенсі стандартні рекомендації «Вашингтонського консенсусу» є не виразом загальних законів розвитку, а інструментом консолідації наявної ієрархії. Дані Родрік поглиблює цей аргумент, вводячи концепцію «розумної промислової політики», що відрізняється від традиційного дирижизму передусім своєю адаптивністю й механізмами самокорекції [57]. На відміну від «старої» промислової політики, що будувалася на довгострокових планових цілях і захищала галузі незалежно від їхніх результатів, «розумна» промислова політика інтегрує ринкові сигнали. Вона надає підтримку галузям і підприємствам на початкових стадіях розвитку. Захищаючи їх від передчасної конкуренції, що могла б їх знищити до досягнення конкурентоздатного масштабу. Але також передбачає чіткі критерії результативності й механізми відмови від підтримки у разі, якщо ці критерії не досягаються. Цей підхід вирішує ключове слабке місце традиційного дирижизму, проблему «ренти для невдах», де захищені галузі не мають стимулів для розвитку, і тому може бути застосований без ризику консолідації неефективних структур. Необхідність саме такого підходу підкреслює Геєць В. М., який наголошує, що завдання подолання периферійності й напівпериферійності економіки України мають бути реалізовані в процесі її повоєнного відновлення і реконструкції на засадах промислово орієнтованої політики розвитку [6]. Характерно, що Геєць В. М. при цьому спирається на ту саму аргументацію Райнерта. Цей висновок має не лише академічне, а й пряме політико-управлінське значення для України, що перебуває в умовах жорсткої зовнішньої фінансової залежності й відповідного тиску з боку МВФ та інших кредиторів. Дотримання ортодоксії фіскальної консолідації в умовах, коли структурна трансформація вимагає активних державних інвестицій, є не нейтральною технічною позицією, а свідомим або несвідомим відтворенням периферійного статусу. Завданням системи публічного управління є формування

такої аргументаційної та переговорної спроможності, що дозволяла б відстоювати національну промислову стратегію в умовах цього тиску.

Для України специфічним контекстом застосування цих принципів є воєнний і повоєнний стан, що відкриває унікальне, хоча й надзвичайно складне за умовами «вікно можливостей» для технологічної трансформації. Досвід Ізраїлю, Тайваню і Південної Кореї демонструє, що умови оборонної необхідності можуть стати потужним каталізатором для формування власного технологічного комплексу. Саме оборонне замовлення формує первинний ринок збуту для технологічних інновацій, забезпечує стартове фінансування й уможливорює ризикові інвестиції, що є нежиттєздатними в умовах ринкової логіки короткострокової окупності. Законодавче закріплення цієї логіки і перетворення України на «тестовий майданчик» для технологій Індустрії 4.0 шляхом створення регуляторних «пісочниць», що дозволяють апробувати нові технологічні рішення у спрощеному нормативному середовищі, є тому одним із найбільш перспективних напрямів реформування системи публічного управління. Цей аргумент набуває особливої ваги у світлі того, що Вишневський В. П. намагається емпірично верифікувати в своїх роботах. Технологічне відставання України у сфері кіберфізичного виробництва і роботизації є не просто кількісним відставанням, а структурним. Воно відображає відсутність тих інституційних ланцюгів між оборонним замовленням, науковими установами і виробничим сектором, що саме і є механізмом технологічного стрибка в країнах, на досвід яких прийнято посилалися як на взірець [5]. Формування таких ланцюгів через законодавче закріплення оборонно-технологічних кластерів і регуляторних «пісочниць» є, таким чином, не просто запозиченням зарубіжного досвіду, а відповіддю на конкретно діагностовану вітчизняними дослідниками інституційну прогалину.

Концептуальний зсув від моделі держави як «нічного сторожа», що лише захищає права власності й забезпечує макроекономічну стабільність, до моделі «держави-підприємця», що активно формує ринки й бере на себе ризики

початкових інвестицій. Мабуть є найбільш фундаментальним теоретичним запереченням неоліберальної парадигми, що домінувала в рекомендаціях міжнародних фінансових інституцій щодо пострадянських трансформацій. Маріана Мадзукато, спираючись на детальний емпіричний аналіз успішних технологічних інновацій демонструє, що держава не просто «забезпечувала умови», а була безпосереднім суб'єктом ризикового інвестування в технологічно невизначених ситуаціях, де приватний капітал відмовлявся діяти через неприйнятно довгий горизонт окупності [47]. Мадзукато показує, що ключова помилка неоліберальної теорії полягає у спотворенні самого поняття ризику. Приватний капітал не «ризикуює» у сенсі підприємницького першопрохідства, а переважно мінімізує ризик шляхом входження вже в сформовані ринки, тоді як саме формування цих ринків є результатом попереднього державного інвестування. Лінда Вайс, досліджуючи механізми державного управління національною конкурентоспроможністю в успішних «держав розвитку», вводить поняття «управляємої взаємозалежності» між державою і приватним сектором. Ефективна держава-підприємець діє не через директивний примус, а через створення інституційних платформ, що роблять для приватного капіталу стратегічно вигідним інвестування в технологічно складні й довгострокові проекти [69]. Ця модель передбачає специфічну архітектуру взаємодії між публічними й приватними інституціями. Не вертикальне командування, а горизонтальна координація. Не заміна ринкових стимулів плановими директивами, а трансформація самих стимулів таким чином, щоб довгострокові суспільні пріоритети й короткострокова приватна раціональність виявлялися узгодженими, а не конфліктуючими. Концептуальні засади переходу до подібної моделі розробляються в контексті осмислення повоєнної трансформації серед українських дослідників . Кістерський Л. та Задоя А. обґрунтовують, що повоєнна реконструкція є тим рідкісним історичним моментом, коли суспільна необхідність масштабних державних інвестицій у структурну перебудову економіки отримує і політичну легітимність, і зовнішнє фінансове підкріплення,

що відкриває реальну можливість для інституційного переходу до моделі, яку Мадзукато визначає як «державу-підприємця» [39].

Для України реформування системи публічного управління у напрямку моделі «держави-підприємця» передбачає передусім подолання двох протилежних, але однаково деструктивних патологій, що характеризували українське державне управління впродовж більшої частини незалежного розвитку. Перша патологія це олігархічне «захоплення держави», що перетворювало державні інституції з суб'єктів суспільного розвитку на інструменти захисту рентних позицій окремих груп. Друга патологія хронічна інституційна слабкість і «аутсорсинг» стратегічного цілепокладання на зовнішніх акторів, що позбавляє державу здатності до суверенної промислової і технологічної стратегії. Обидві патології вимагають системного вирішення, і жодна з них не може бути подолана у відриві від іншого. Конкретним інституційним вираженням переходу до моделі «держави-підприємця» має стати кардинальна реструктуризація системи стратегічного планування та управління державними інвестиціями. Перехід від нинішньої моделі, де державні інвестиції переважно визначаються лобістським тиском і зовнішніми умовами позик, до моделі, де вони є виразом когерентної технологічної стратегії, заснованої на довгостроковому форсайті й систематичному аналізі конкурентних переваг і «вікон можливостей». Важливо підкреслити, що обидві патології мають спільне коріння. Відсутність сформованого «суспільного проекту», що міг би задавати телеологію державної діяльності й легітимізувати довгострокові стратегічні рішення всупереч короткостроковим груповим інтересам. Так реформа публічного управління є не технічним завданням оптимізації процедур, а політичним завданням формування нової моделі відносин між державою, бізнесом і суспільством і завданням, що не може бути делеговане зовнішнім консультантам або вирішене шляхом механічного копіювання інституційних зразків. Порівняльний аналіз траєкторій постколоніальних трансформацій у Центральній Європі дає змогу конкретизувати, що саме є змістом цього

«суспільного проекту», якого бракує Україні. Пасько Я. І. показує, що в Польщі, Чехії та Угорщині умовою успішного інституційного переходу стало не копіювання ринкових або ліберальних зразків, а автентична ціннісна делегітимація клієнтельного дискурсу через формування спільнот, здатних поєднати моральноноормативні та інноваційні засади суспільної самоорганізації [16]. В Україні ж, на його переконання, процес імплементації ціннісних вимірів відбувався хаотично, не спираючись на комплексне переосмислення ані традиційної соціокультурної спадщини, ані тривалого постколоніального досвіду, і саме тому і правлячий клас, і громадянське суспільство не виявились здатними інтеріоризувати якісно нові стандарти публічної дії. Цей діагноз не є підставою для культурного детермінізму. Твердження, що Україна «нездатна» до трансформації через культурні особливості. Навпаки він є підставою для принципово іншого розуміння природи реформ. Якщо причина є ціннісно-інституційною, то і відповідь має бути спрямована не лише на зміну формальних правил, а на формування нових практик публічної легітимності, де прозорість, відповідальність і стратегічне мислення стають не зовнішніми вимогами донорів, а внутрішньо вмотивованими нормами державної дії.

Системний аналіз успішних траєкторій технологічної модернізації в різних інституційних контекстах дозволяє виділити три взаємопов'язані виміри, що утворюють необхідну «екосистему» для реіндустріалізації. Інвестиційний тобто механізми мобілізації й спрямування капіталу в технологічно складні галузі. Інтелектуальний тобто інституції, що забезпечують виробництво, трансфер і застосування знань у виробничому процесі. Правовий тобто система захисту прав власності, включаючи інтелектуальну, що є необхідною умовою довгострокових інноваційних інвестицій. Джозеф Стігліц, розробляючи концепцію «суспільства, що навчається», обґрунтовує тезу. Що в умовах сучасного технологічного капіталізму не накопичення фізичного капіталу, а накопичення знань і здатність до навчання є головним чинником довгострокового зростання і структурної трансформації [64]. Роль освіти й науки

є не просто «соціальними витратами», що фінансуються залишковим принципом після задоволення «реальних» економічних потреб, а виробничими інвестиціями першого порядку, що визначають саму здатність економіки до технологічної трансформації. В умовах деіндустріалізації, що супроводжувалася деградацією освітньої системи, відновлення цього зв'язку між виробництвом знань і виробничою системою є одним з найбільш невідкладних стратегічних завдань.

Ернандо де Сото, з принципово іншої теоретичної позиції інституціонального аналізу прав власності, показує, що неспроможність країн «Глобального Півдня» і трансформаційних економік залучити капітал у продуктивні інвестиції пов'язана не стільки з відсутністю ресурсів, скільки з інституційною невизначеністю прав власності, що унеможлиблює використання активів як застави й перетворення «мертвого» неформального капіталу на «живий», що функціонує в офіційній економіці [30]. Для України специфічним виявом цієї проблеми є ситуація з інтелектуальною власністю. Слабкий захист патентів, авторських прав і комерційної таємниці знищує стимули для інноваційних інвестицій, адже бізнес, що не може захистити результати власних досліджень і розробок, раціонально уникатиме їх фінансування. Реформа системи захисту інтелектуальної власності є, таким чином, не просто технічним юридичним завданням, а фундаментальною умовою формування інноваційної екосистеми. Однак реформа захисту інтелектуальної власності в Україні наражається на специфічну структурну перешкоду, що виходить за межі суто юридичної техніки. В умовах, коли значна частина інноваційної діяльності здійснюється в тіні або у формі когнітивного аутсорсингу, де права на результат апріорі належать зовнішньому замовнику, проблема полягає не лише у слабкості правозастосування, а у відсутності самого суб'єкта, зацікавленого у формуванні й захисті власного інтелектуального капіталу. Це означає, що реформа захисту інтелектуальної власності є дієвою лише як складова ширшої стратегії реіндустріалізації, що формує вітчизняних технологічних суб'єктів, здатних і зацікавлених у патентуванні власних розробок. Без такого суб'єктного виміру

навіть бездоганно сконструйована правова система захисту інтелектуальної власності залишатиметься системою, що охороняє «мертвий капітал» формально зареєстровані активи без реальної інноваційної субстанції.

Однак і захист інтелектуальної власності, і реінтеграція знань із виробництвом, і промислова стратегія держави-підприємця виявляються функціонально безпорадними без інституту, здатного їх арбітрувати і захищати від ситуативного перегляду залежно від зміни владної кон'юнктури. Подолання обох патологій (олігархічного захоплення і хронічної інституційної слабкості) має спільну інституційну передумову, без якої реформа стратегічного планування, промислова політика і захист інтелектуальної власності залишаються функціонально нестійкими конструкціями. Незалежну судову систему як структурну умову всієї інституційної архітектури. Жоден із окреслених механізмів переходу до моделі «держави-підприємця» не може діяти стійко без суду, рішення якого не залежить ані від виконавчої вертикалі, ані від змін у складі президентської адміністрації. Захист прав інтелектуальної власності, примусове виконання контрактів між державою і приватними учасниками технологічних програм, захист від адміністративного свавілля у разі зміни політичної кон'юнктури. Всі ці механізми, що є необхідними умовами функціонування інноваційної екосистеми, передбачають суд, рішення якого не залежить ані від виконавчої вертикалі, ані від змін у складі президентської адміністрації. В українських умовах, де судова система впродовж десятиліть функціонувала як інструмент у руках виконавчої влади та олігархічних груп, а не як незалежний арбітр, ця проблема є не периферійною, а центральною. Реформи останніх років, попри формальний поступ у напрямку конкурсного добору суддів і запровадження органів суддівського самоврядування, не усунули головної структурної вади. Збереження механізмів неформального президентського впливу на призначення і кар'єрні траєкторії суддів вищих інстанцій. Саме ця вада відтворює ситуацію, коли суд є не гарантом прав інвестора і винахідника, а чинником ризику, що раціонально враховується як

аргумент проти довгострокових інноваційних вкладень. Інституційна реформа судової системи не вичерпується питанням незалежності суддів від зовнішнього тиску. Вона передбачає також принципову зміну самої логіки судового розгляду. Чинна модель, успадкована від континентальної правової традиції в її пострадянській деформації, зводить роль суду до формальної перевірки відповідності дій сторін чинному законодавству. Суддя при цьому є не інтерпретатором права, а його технічним застосовувачем, що позбавляє судову систему здатності реагувати на принципово нові ситуації, які неминуче виникають в умовах технологічних трансформацій і які законодавець об'єктивно не міг передбачити в момент ухвалення норми. Натомість прецедентна модель судочинства, де рішення у конкретній справі набуває нормативного значення для подальших аналогічних випадків, формує принципово іншу інституційну якість правового середовища [42]. Вона забезпечує передбачуваність і послідовність правозастосування в умовах законодавчої невизначеності, що є критично важливим саме для інноваційних секторів, де правові рамки регулювання нових технологій неминуче відстають від темпів самого технологічного розвитку. Для України, де «регуляторні пісочниці» для технологій Індустрії 4.0 є одним із визначених стратегічних пріоритетів, суд, що діє виключно як контролер відповідності нормам, а не як інтерпретатор права у нових ситуаціях, є інституційно неадекватним інструментом. Він відтворює саме ту правову негнучкість, яку «пісочниці» покликані долати на рівні регуляторної політики. Повноцінна судова реформа, спрямована одночасно на інституційне відокремлення судової системи від президентського впливу і на поступове запровадження прецедентної логіки у формуванні судової практики, є не лише вимогою євроінтеграції чи міжнародних кредиторів, а функціональною передумовою того самого технологічного прориву.

Подолання периферійного статусу країни у глобальній економіці не є автоматичним наслідком макроекономічної стабілізації чи інтеграції у зовнішні ринки. Воно вимагає свідомого інституційного проекту, що охоплює одночасно

три взаємообумовлені виміри. Інвестиційний, у формі держави-підприємця, що бере на себе ризики технологічно невизначених ринків. Інтелектуальний, у формі реінтеграції системи виробництва знань із виробничою системою. Та правовий, у формі незалежної судової системи, відокремленої від президентського і виконавчого впливу, з можливістю визначення прецедентів без якої всі три попередні виміри позбавляються надійного арбітражного фундаменту. Жоден із цих вимірів не є достатнім без двох інших, і саме в цій взаємозалежності полягає головний урок як зарубіжного досвіду успішних «держав розвитку», так і вітчизняних досліджень повоєнної трансформації. Воєнний стан, що є найважчим випробуванням для держави, водночас є унікальним «вікном можливостей» коли суспільна легітимність активної ролі держави в економіці є максимальною, зовнішнє фінансування реконструкції відкриває ресурсний простір для структурних інвестицій, а технологічні потреби оборони формують первинний ринок для інновацій Індустрії 4.0. Питання полягає не в тому, чи існує це «вікно», а в тому, чи здатна система публічного управління України сформувати інституційну спроможність, необхідну для того, щоб ним скористатися.

Висновки до розділу III Аналіз трансформаційного досвіду України крізь призму інституційної переваги рентної мотивації над виробничою дозволив встановити системну природу спостережуваних патологій. Деіндустріалізація технологічно складних секторів, структурна аграрна залежність і масштабне руйнування людського капіталу є не паралельними явищами, а взаємопов'язаними проявами єдиного механізму «грабіжницької приватизації», що передала продуктивні активи суб'єктам із рентною логікою вилучення. У термінах світ-системного аналізу це означає зміщення України від напівпериферії до структурних характеристик периферії, причому це зміщення є результатом конкретних інституційних виборів, а не об'єктивних обставин. Дослідження аграрного виміру виявило специфічну форму структурного замкненого кола: мораторій на ринок земель, формально спрямований на захист

дрібних власників, інституційно закріпив модель великих агрохолдингів на рентних умовах оренди, водночас перетворивши найціннішу природну базу країни на «мертвий капітал». Часткове зняття мораторію у 2021 році відкрило перший механізм капіталізації, проте, як показує аналіз перших двох років функціонування ринку земель, без відповідної кредитної інфраструктури ризик відтворення асиметрії в новій правовій формі залишається актуальним.

Аналіз перспектив технологічної модернізації крізь концепції технологічних «вікон можливостей» та «держави-підприємця» дозволяє сформулювати авторську позицію: неспроможність неоліберальної «мінімальної держави» як інституційної моделі для подолання напівпериферійної пастки є не гіпотезою, а верифікованим висновком порівняльної економічної історії. Для України «вікном можливостей» є шоста технологічна хвиля («Індустрія 4.0»), а специфічним каталізатором оборонна необхідність, що здатна формувати первинний ринок для власного технологічного комплексу за умови відповідного інституційного оформлення.

Центральним науковим результатом розділу є обґрунтування триєдиної інституційної передумови системного переходу: інвестиційного виміру (держава-підприємець, що бере на себе ризики технологічно невизначених ринків), інтелектуального виміру (реінтеграція виробництва знань із виробничою системою) та правового виміру (незалежна судова система з елементами прецедентної логіки). Принципова авторська теза полягає в тому, що жоден із цих вимірів не є достатнім без двох інших: реформа без незалежного арбітражу залишається інституційно нестійкою, а судова реформа без промислової стратегії охороняє порожні форми без реальної інноваційної субстанції.

ВИСНОВКИ

Дослідження механізмів цивілізаційного поступу є однією з центральних і водночас методологічно найбільш дискусійних проблем сучасного суспільствознавства. Необхідність її розробки визначається не лише академічними потребами, а й практичними викликами, що стоять перед суспільствами, які прагнуть подолати периферійний статус у глобальній системі поділу праці. Для України, що перебуває в умовах воєнного стану і готується до масштабної повоєнної реконструкції, теоретично обґрунтована відповідь на це питання набуває характеру стратегічного орієнтира публічного управління.

1. Здійснено теоретичне обґрунтування поняття «цивілізація» виявлено принциповий методологічний зсув від лінійно-еволюціоністської парадигми до парадигми множинності цивілізаційних утворень. Просвітницька традиція, представлена Вольтером і Гізо, трактувала цивілізаційний поступ як єдиний і спрямований рух із Заходом в авангарді, закладаючи підвалини для ідеологічного виправдання колоніальної практики. Циклічні концепції Шпенглера і Тойнбі, попри суттєві розходження між собою, об'єднані відмовою від євроцентристської лінійності на користь образу паралельних й рівноцінних культурно-історичних організмів. Водночас встановлено, що ця традиція страждає на принципову методологічну ваду. Відсутність верифікованих критеріїв ідентифікації меж між цивілізаційними утвореннями, що неминуче породжує довільність класифікацій. Пізніші підходи Кребера та Вебера, а також дискусія між Фукуямою і Гантінгтоном, засвідчили збереження цього напруження між унітарними і плюральними концепціями цивілізаційного розвитку на новому теоретичному рівні.

2. Виокремлено теоретичні основи формаційного і світ-системного підходів. Встановлено, що формаційна теорія Маркса, при всій аналітичній потужності її каузально-структурної моделі, містить принципову вразливість у вигляді редукування культурного виміру до надбудовного відображення матеріального базису. Світ-системний аналіз Валлерстайна здійснив радикальне методологічне

переоснащення, розширивши одиницю аналізу до рівня глобальної системи нерівного обміну між центром, напівпериферією і периферією і тим самим показавши, що «розвиток» і «відсталість» є не паралельними, а взаємно конституюючими процесами. Встановлено, що жодна з розглянутих теоретичних традицій не є самодостатньою, що обумовлює необхідність інтегративної стратегії, яка поєднує матеріальні, інституційні, культурно-ціннісні й глобально-системні чинники як взаємно конституюючі рівні аналізу.

3. Здійснено аналіз трансформаційних процесів в Україні. Встановлено що деіндустріалізація технологічно складних секторів, структурна аграрна залежність і масштабне руйнування людського капіталу є не паралельними явищами, а взаємопов'язаними проявами єдиного інституційного механізму «грабіжницької приватизації», яка передала продуктивні активи суб'єктам з рентною, а не виробничою мотивацією. У термінах світ-системного аналізу зафіксовано зміщення України від напівпериферії до структурних характеристик периферії, причому це зміщення є результатом конкретних інституційних виборів, а не об'єктивних ресурсних обмежень. Особливо деструктивним виявився механізм, описаний Пікетті, за яким перерозподіл від праці до капіталу не просто поглиблює нерівність, а підриває суспільну здатність до відтворення людського капіталу через хронічне недофінансування освіти і науки, породжуючи самовідтворюваний цикл деградації, вирватися з якого без структурних змін у виробничій системі неможливо.

4. Визначено перспективні шляхи вдосконалення системи філософії публічного управління України на основі концепцій «держави-підприємця», технологічних «вікон можливостей» та триєдиної інституційної передумови системного переходу до моделі реіндустріалізації. На основі концепцій «держави-підприємця» Мадзукато, технологічних «вікон можливостей» Перес і принципів «розумної промислової політики» Родрика сформульовано авторську позицію: подолання периферійного статусу України вимагає свідомого інституційного проекту, що охоплює три взаємообумовлені виміри. Інвестиційний вимір

передбачає перехід до моделі держави-підприємця, що бере на себе ризики технологічно невизначених ринків, тоді як неоліберальна «мінімальна держава» є верифіковано неспроможною для подолання напівпериферійної пастки. Інтелектуальний вимір охоплює реінтеграцію системи виробництва знань із виробничою системою, без якої навіть достатнє фінансування залишається структурно безпорадним. Правовий вимір вимагає формування незалежної судової системи з елементами прецедентної логіки як арбітражного фундаменту всієї решти реформ. Принципова авторська теза полягає в тому, що жоден із цих трьох вимірів не є достатнім без двох інших, а специфічним каталізатором, що відкриває «вікно можливостей» для стрибкоподібного переходу, є воєнна й повоєнна необхідність, яка формує первинний ринок для технологій Індустрії 4.0 і надає активну роль державі в економіці максимальну суспільну легітимність.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аджемоглу Д., Робінсон Д. Чому нації занепадають походження влади, багатства і бідності. 2-ге вид., випр пер. з англ. Київ: Наш Формат, 2017. 504 с.
2. Александрова О. С. Специфіка становлення середнього класу в сучасному українському суспільстві. Електронний репозиторій Київського університету імені Бориса Грінченка. URL: https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/837/1/%D0%90%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D1%81%D0%B0%D0%BD%D0%B4%D1%80%D0%BE%D0%B2%D0%B0_%D1%81%D0%BF%D0%B5%D1%86%D0%B8%D1%84.%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%BB.%20%D1%81%D0%B5%D1%80.%D0%BA%D0%BB_2011.pdf (дата звернення: 13.05.2026).
3. Александрова О. С. Філософія політики : навч. посіб. / О. С. Александрова, О. В. Горбань, Г. А. Лавриненко. Київ : Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2021. 180 с.
4. Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму / пер. з нім. О. Погорілого. Київ : Наш Формат, 2018. 204 с.
5. Вишневський В. П. Цифрові технології та проблеми розвитку промисловості. Економіка України. 2022. № 1. С. 47–66. DOI: <https://doi.org/10.15407/economyukr.2022.01.047>
6. Геєць В. М. Промислова політика в системі пріоритетів повоєнного відновлення та розвитку. Економіка України. 2024. № 11 (756).
7. Грішнова О. Ефективні моделі управління людським капіталом на основі цифрових технологій. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Економіка. 2025. № 1 (226). С. 39–47. DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2667.2025/226-1/5>

8. Земельний кодекс України : Кодекс України від 25.10.2001 № 2768-III / Верховна Рада України // База даних «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14#Text> (дата звернення: 13.05.2026).
9. Калакура Я., Рафальський О., Юрій М. Українська культура: цивілізаційний вимір. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2015. 496 с.
10. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/constitution> (дата звернення: 13.05.2026)
11. Лібанова Е. М. Нерівність в українському суспільстві: витоки та сучасність. Економіка України. 2014. № 3. С. 4–18. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILE=&2_S21STR=EkUk_2014_3_2 (дата звернення 11.05.2026)
12. Лупенко Ю. О., Месель-Веселяк В. Я. Стратегічні напрями розвитку сільського господарства України на період до 2020 року. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2012. 182 с.
13. Ляшенко В. І., Вишневський О. С. Цифрова модернізація економіки України як можливість проривного розвитку. Київ : НАН України, 2018. 252 с.
14. Михальченко М. І. Трансформація політичних інститутів України: проблеми теорії і практики / авт. колектив: М. І. Михальченко (керівник) та ін. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2016. 440 с.
15. Пасхавер О. Й., Верховодова Л. Т., Агеєва К. М. Приватизація та її наслідки для України. Київ : Центр економічного розвитку 2006

- 16.Пасько Я. І. Ціннісна модернізація versus патримоніалізм: центральноевропейський досвід. Українська полоністика. 2015. Вип. 12. С. 68–82. URL: <https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/16821/> (дата звернення: 13.05.2026).
- 17.Пирожков С. І. Цивілізаційна суб'єктність України: від потенцій до нового світогляду і буття людини Київ : Наукова думка, 2020. 255 с.
- 18.Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо умов обігу земель сільськогосподарського призначення : Закон України від 31.03.2020 № 552-IX / Верховної Ради України // База даних «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/552-20#Text> (дата звернення: 13.05.2026).
- 19.Про оренду землі : Закон України від 06.10.1998 № 161-XIV / Верховна Рада України // База даних «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/161-14#Text> (дата звернення: 13.05.2026).
- 20.Про промислову політику та прогнозованість реального сектору економіки : Проект Закону України № 11331 від 11.06.2024 / Верховної Ради України // База даних «Законодавство України». URL: <https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/44388> (дата звернення: 13.05.2026).
- 21.Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 02.06.2016 № 1402-VIII / Верховна Рада України // База даних «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text> (дата звернення: 13.05.2026)
- 22.Allen R. C. The British Industrial Revolution in Global Perspective. Cambridge : Cambridge University Press, 2009. 331 p.
- 23.Anderson P. Lineages of the Absolutist State. London : NLB, 1974. 547 p.
- 24.Arrighi G. Adam Smith in Beijing: Lineages of the Twenty-First Century. London ; New York : Verso, 2007. 418 p.

25. Aslund A. How Ukraine Became a Market Economy and Democracy. Washington, DC : Peterson Institute for International Economics, 2009. 345 p.
26. Burawoy M. Neoclassical Sociology: From the End of Communism to the End of Market Utopia. American Journal of Sociology. 2001. Vol. 106, no. 4. P. 1099–1120.
27. Castells M. The Information Age: Economy, Society and Culture. Vol. I : The Rise of the Network Society. Oxford : Blackwell Publishers, 1996. 556 p.
28. Chang H.-J. Kicking Away the Ladder: Development Strategy in Historical Perspective. London : Anthem Press, 2002. 187 p.
29. Chase-Dunn C., Hall T. D. Rise and Demise: Comparing World-Systems. Boulder : Westview Press, 1997. 312 p.
30. De Soto H. The Mystery of Capital: Why Capitalism Triumphs in the West and Fails Everywhere Else. New York : Basic Books, 2000. 275 p.
31. Dunn S. P. The Fall and Rise of the Asiatic Mode of Production. London : Routledge & Kegan Paul, 1982. 154 p.
32. Engels F. The Origin of the Family, Private Property and the State. London : Penguin Classics, 2010. 240 p.
https://www.marxists.org/archive/marx/works/download/pdf/origin_family.pdf
33. Ferguson N. Civilization: The West and the Rest. London : Allen Lane, 2011. 402 p.
34. Frank A. G. Capitalism and Underdevelopment in Latin America: Historical Studies of Chile and Brazil. New York : Monthly Review Press, 1967. 298 p.
35. Fukuyama F. The End of History and the Last Man. New York : Free Press, 1992. 418 p.
36. Guizot F. General History of Civilization in Europe / trans. by W. Hazlitt ; ed. with an introduction by C. T. Loader. Indianapolis : Liberty Fund, 1997. 332 p.
https://oll-resources.s3.us-east-2.amazonaws.com/oll3/store/titles/2244/Guizot_1509_EBk_v6.0.pdf

37. Huntington S. P. *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*. New York : Simon & Schuster, 1996. 367 p.
38. Johnson C. *MITI and the Japanese Miracle: The Growth of Industrial Policy, 1925–1975*. Stanford : Stanford University Press, 1982. 393 p.
39. Kistersky L., Zadoia A. (Eds.). *Transformation and Post-War Economic Recovery of Ukraine*. Cambridge : Cambridge Scholars Publishing, 2024. 451 p.
40. Kroeber A. L. *Configurations of Culture Growth*. Berkeley ; Los Angeles : University of California Press, 1944. 882 p.
41. *Land Market Review Ukraine. Q4'2023 : analytical review / KSE Center for Food and Land Use Research, USAID*. Kyiv, 2023. 9 p. URL: https://kse.ua/wp-content/uploads/2024/02/Q4_land_eng.pdf (дата звернення:: 11.05.2026).
42. La Porta R., Lopez-de-Silanes F., Shleifer A., Vishny R. *Law and Finance*. *Journal of Political Economy*. 1998. Vol. 106, no. 6. P. 1113–1155.
43. Marx K. *A Contribution to the Critique of Political Economy*. Translated from the second German edition by S. W. Ryazanskaya, edited by Maurice Dobb. London : Lawrence & Wishart, 1971. 264 p.
44. McCloskey D. N. *The Bourgeois Virtues: Ethics for an Age of Commerce*. Chicago : University of Chicago Press, 2006. 616 p.
45. McMichael P. *A Food Regime Genealogy*. *The Journal of Peasant Studies*. 2003. Vol. 36, no. 1. P. 139–169.
46. McNeill W. H. *The Rise of the West: A History of the Human Community*. Chicago : University of Chicago Press, 1963. 829 p.
47. Mazzucato M. *The Entrepreneurial State: Debunking Public vs. Private Sector Myths*. London : Anthem Press, 2013. 266 p.
48. Melko M. *The Nature of Civilizations*. Boston : Porter Sargent, 1969. 204 p.
49. Milanovic B. *Global Inequality: A New Approach for the Age of Globalization*. Cambridge, MA : Harvard University Press, 2016. 320 p.

50. Mokyr J. The Gifts of Athena: Historical Origins of the Knowledge Economy. Princeton : Princeton University Press, 2002. 359 p.
51. Morgan L. H. Ancient Society; or, Researches in the Lines of Human Progress from Savagery, through Barbarism to Civilization. New York : Henry Holt and Company, 1877. 560 p. https://darwin-online.org.uk/converted/pdf/1877_Morgan_Ancient_society_A5209.pdf
52. Naughton B. The Chinese Economy: Transitions and Growth. Cambridge, MA : MIT Press, 2007. 528 p.
53. North D. C. Institutions, Institutional Change and Economic Performance. Cambridge : Cambridge University Press, 1990. 152 p.
54. Perez C. Technological Revolutions and Financial Capital: The Dynamics of Bubbles and Golden Ages. Cheltenham : Edward Elgar Publishing, 2002. 198 p.
55. Piketty T. Capital in the Twenty-First Century / transl. by A. Goldhammer. Cambridge, MA : Belknap Press, 2014. 696 p.
56. Reinert E. S. How Rich Countries Got Rich... and Why Poor Countries Stay Poor. London : Constable, 2007. 365 p.
57. Rodrik D. Industrial Policy for the Twenty-First Century. Cambridge, MA : John F. Kennedy School of Government, 2004. 58 p.
58. Said, Edward W. Orientalism. New York : Pantheon Books, 1978. 368 p. https://monoskop.org/images/4/4e/Said_Edward_Orientalism_1979.pdf
59. Sanderson S. K. Social Transformations: A General Theory of Historical Development. Oxford : Blackwell, 1995. 448 p.
60. Share of industry in GDP | Poland. URL: <https://statbase.org/data/pol-industry-value-added-share/> (дата звернення: 11.05.2026).
61. Share of industry in GDP | Ukraine. URL: <https://statbase.org/data/ukr-industry-value-added-share/> (дата звернення: 11.05.2026).
62. Sorokin P. Social and Cultural Dynamics: A Study of Change in Major Systems of Art, Truth, Ethics, Law and Social Relationships. Revised and abridged in one volume by the author. Boston : Porter Sargent, 1957. 718 p.

63. Spengler O. *The Decline of the West* : in 2 vol. / transl. by C. F. Atkinson. London : George Allen & Unwin Ltd., 1926. Vol. 1 : Form and Actuality. 492 p.
<https://dn721605.ca.archive.org/0/items/declineofwest01spenuoft/declineofwest01spenuoft.pdf>
64. Stiglitz J. E., Greenwald B. C. *Creating a Learning Society: A New Approach to Growth, Development, and Social Progress*. New York : Columbia University Press, 2014. 660 p.
65. Toynbee A. J. *A Study of History* : Abridgement of Vol. I–VI / by D. C. Somervell. New York : Dell Publishing Co., 1974. 690 p.
<https://discoversocialsciences.wordpress.com/wp-content/uploads/2017/08/toynbee-study-of-history.pdf>
66. Voltaire. *The General History and State of Europe, from the Time of Charlemain to Charles V. With a Preliminary Discourse on Universal History, the Manners and Spirit of Nations, from the Reign of Charlemaign to the Age of Lewis XIV* / Trans. by Mr. Nugent. London : J. Nourse, 1759. Vol. II.
https://archive.org/details/bim_eighteenth-century_an-essay-on-universal-hi_voltaire_1759_2/page/n3/mode/2up
67. Wallerstein I. *World-Systems Analysis : An Introduction*. Durham ; London : Duke University Press, 2004. 109 p.
68. Wei-ming T. *Confucian Traditions in East Asian Modernity : Moral Education and Economic Culture in Japan and the Four Mini-Dragons* / Cambridge, MA : Harvard University Press, 1996. 380 p.
69. Weiss L. *The Myth of the Powerless State*. Ithaca, NY : Cornell University Press, 1998. 272 p.
70. Wickham C. *Framing the Early Middle Ages: Europe and the Mediterranean, 400–800*. Oxford : Oxford University Press, 2005. 990 p.